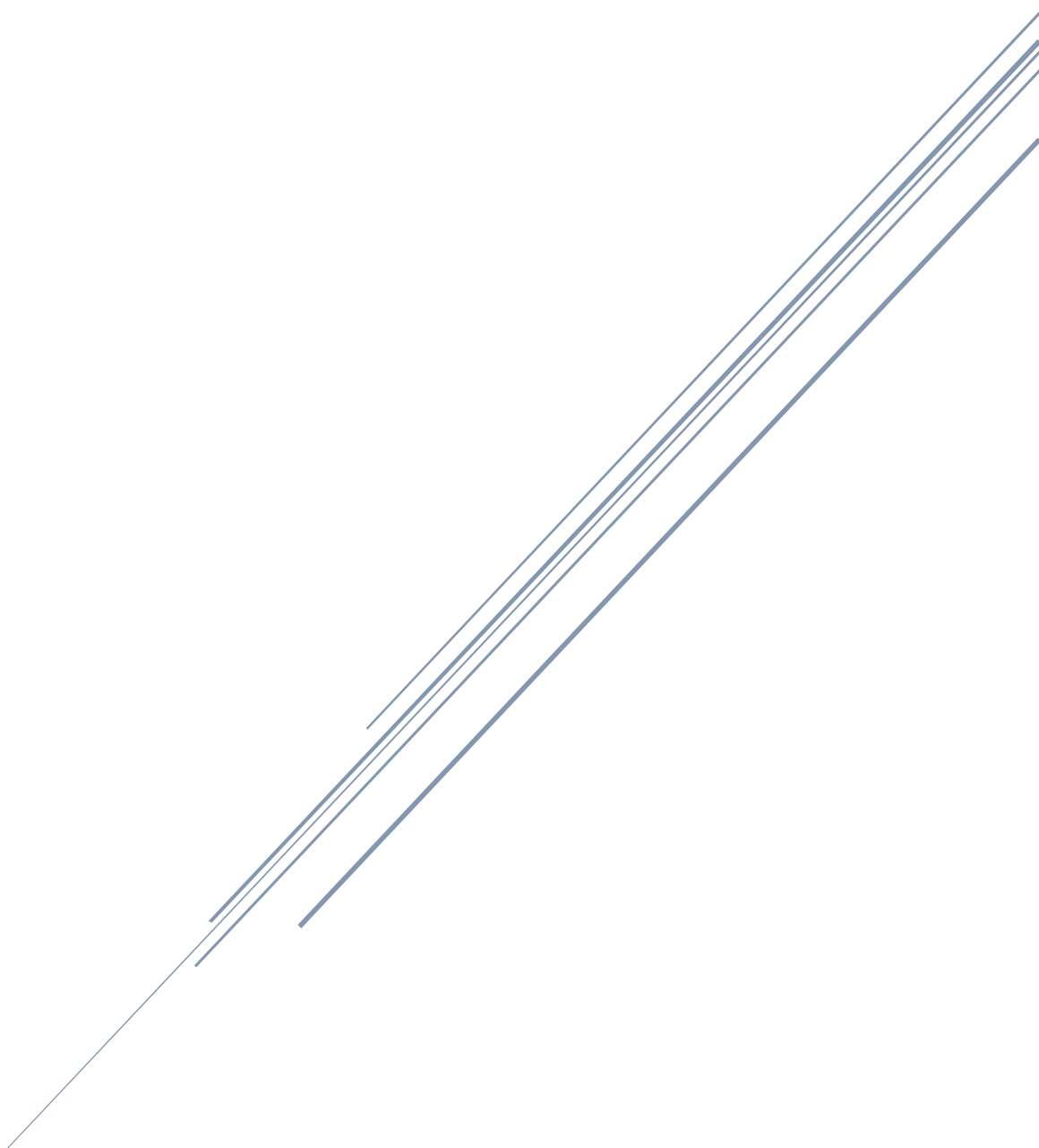

SZERAYA SHAPSHAL ÉS A KELET-EURÓPAI KARAITÁK IDENTITÁSÁNAK ÁTALAKULÁSA A XX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Jelige: JMI386.
Lezárva: 2023.01.10.

Tartalomjegyzék:

1. Bevezetés	2
2. A kutatás módszertana	4
2.1. Az írott források az alábbi szempontok szerint csoportosíthatók	4
2.2. Terepmunka és személyes tapasztalatok, interjúk	6
3. A karaita identitás kialakulása és átalakulása	7
3.1. A karaiták megjelenése Kelet-Európában	7
3.2. A karaita identitás a XX. század előtt és a XX. második felében	8
3.3. Az identitás átalakulása	12
4. Az identitás átalakulásának szakaszolása	13
4.1. A krími periódus (XVIII. század - XIX. század közepe)	13
4.2. Az odesszai periódus (XIX. század második fele - 1917)	16
4.3. A troki periódus (1917-1970-es évekig)	20
4.3.1. Shapshal megválasztása	20
4.3.2. A héber nyelv visszaszorítása	21
4.3.3. A karaim "nyelvújítás"	23
4.3.4. Naptárreform	25
4.3.5. Új történelem, új jelképek	26
4.3.6. Új teológia	29
4.3.7. Az identitásváltás és a dejudaizáció eredménye	31
5. Összefoglalás és következtetés	33
Bibliográfia	35

Szeraya Shapshal és a kelet-európai karaiták identitásának átalakulása a XX. század első felében

1. Bevezetés:

A Kelet-Európában élő karaiták egy jellegzetes, zsidó öntudattal, zsidó identitással rendelkező vallási-nemzetiségi csoportot alkottak a XX. század első feléig. Ez az identitás a XX. század második felére egy török nemzetiségi, többvallású, sőt, a vallást másodlagos-harmadlagos ismérvnek tekintő identitássá alakult át. A változás okát keresve találkozhatunk Szeraya Shapshal nevével, aki a XX. században a legfőbb karaita vezető szerepét töltötte be a térségben. A változás nem kizárólag az ő érdeme. Kellett hozzá egy befogadó belső és külső társadalmi környezet, egy korszellem és a karaiták történelmének sajátos alakulása is. De miért fontos egy eltűnőben lévő csoport közel száz évvel ezelőtti identitásváltozásával foglalkoznunk? A dolgozatban választ keresünk azokra a kérdésekre, hogy miért váltottak identitást a karaiták? Mi jellemezte a XX. század előtt az identitásukat? Mi volt a szerepe ebben a folyamatban Szeraya Shapshalnak? És az egyik legfontosabb kérdés: hogyan és milyen eszközökkel érték el az identitás átalakítását? Az ezekre a kérdésekre adott válasz nem csak segít megismernünk ennek a jellegzetes zsidó csoportnak a történetét, de napjaink identitáskereső, identitásában átalakuló környezetében zajló társadalmi folyamatok jobb megértését is szolgálhatja.

A karaiták elkülönülése a rabbinikus zsidóságtól a VIII. századra keltezhető. Ebben az időszakban egy karizmatikus vallási vezető, Anan ben David, a mai Irak területén elvetette a rabbinikus tekintélyt és az ezt kodifikáló Szóbeli Tant. Azt állította, hogy a Tóra az egyetlen szent irat. Nézetei hamarosan elterjedtek a zsidó világban és a X. századra a zsidóság 10%-át adhatták azok a hívek, akik Anan ben David tanait elfogadták. Az ezredfordulóra egyre inkább elkülönültek és magukat „karaitának”¹ kezdték nevezni. A vizsgált karaita közösség Konstantinápoly érintésével a XII-XIII. században érkezett a Krím-félszigetre, ahol

¹ A „karaita” szó a קראים héber szóból származik, jelentése: „olvasók” vagy „akik olvassák (az írásokat)”

eltörökösödtek. Napjaink kelet-európai karitái a zsidó eredetet tagadják és magukat a Kazár Birodalom leszármazottjainak tartják.

Dolgozatom második fejezetében az identitás fogalmát tisztázom és felvázolom, hogy karaiták identitásának főbb jellemzői a XIX. század előtt és a XX. században. A harmadik fejezetben az identitásváltás általam azonosított periódusait jellemzem, majd a negyedik fejezetet Szeraya Shapshal, a XX. század legbefolyásosabb kelet-európai karaita vezetőjének az identitásváltással kapcsolatos tevékenységének szenteltem. Az ötödik és egyben utolsó fejezetben, reményeim szerint, választ kapunk kérdéseinkre, ezáltal elősegítve egy eltűnőben lévő vallási-etnikai kisebbség történetének megértését.

2. A kutatás módszertana:

Francis Bacon, a XVII. századi tudománytörténet meghatározó alakja fogalmazta meg *Novum Organum*² című művében a modern tudományosság alapelveit, amely szerint egy kérdés módszeres feldolgozása, a válaszadásra irányuló kísérlet feltételezi a téma korábbi tárgyalásainak történeti-kritikai számbavételét, felülvizsgálatát-kritikáját és az adott állapothoz vezető okok feltárását. Bár ez a hármas kritérium nem mindig teljesült maradéktalanul a gyakorlatban, és nem mindig teljesülhet manapság sem, érvényessége a társadalomtudományi kutatások terén a mai napig megkérdőjelezhetetlen.

A kelet-európai karaiták identitásváltásának történetet javarészt feldolgozatlan. Az utóbbi évtizedek karaita témájú tudományos művei Szeraya Shapshalról és a karaiták újkori történetéről szólnak, az identitásváltás kérdését másodlagosan kezelve.

Jelen kutatás elsősorban írott forrásokon alapul, a vizsgált korszak írott forrásainak feldolgozása által próbálja megválaszolni a feltett kérdéseket. Kisebb mértékben szóbeli, interjúkból származó forrásokat is felhasznál. Ennek két oka van: egyrészt a karaita identitásváltás hatása napjainkban is érezhető, másrészt a kutatás időhorizontja a XX. század közepével ér véget, ami lehetővé tette, hogy az átalakulást közvetlenül megtapasztaló csoporttagokkal készített interjúkat tanulmányozhassam.

2.1. Az írott források az alábbi szempontok szerint csoportosíthatók³

I. Szerző szerint:

1. Karaita források
2. Nem-karaita (külső) források

II. Időbeliség szerint:

1. I. világháború előtti publikációk (–1914): AZ ebből az időszakból származó publikációk száma csekély. A zsidó és a török elmélet egyaránt megjelenik benne, az idő előrehaladtával a török elmélet súlya növekszik. A XIX. század második felétől érezhető a két elmélet közötti rivalizálás a forrásokban is (pl.: a judeo-karaita elméletet hirdető Pinchasz Malecki és a török-

² Bacon, 1995.172.o.

³ A tipológiához: Kizilov, 2015. 16-18.o.

kazár párti Szeraya Shapshal között). A források nyelve kezdetben döntően héber, majd karaim, a XIX. század második felétől orosz, lengyel és litván.

2. A két világháború közötti időszak (1919–1939): Ezt a periódust tekinthetjük a lengyel kulturális reneszánsz időszakának. Számos karaita publikál karaita és nem-karaita folyóiratokban. A karaita folyóiratok száma növekszik, elérhetővé válnak a többségi társadalom nyelvén is. A karaim nyelvet modernizálják és egyben próbálják a héber eredetű szavakat törökös szavakra cserélni.⁴ A forrásokon érezhető az erős törökösödés és a zsidó múlttal való szakítás.

3. Háború utáni publikációk (1945 – 1970-es évek vége). A publikációk száma csökken, azokat is erősen cenzúrázza a szovjethatalom. A vallási jellegű irodalom visszaszorul, jellemzően a török elméletet propagáló történeti művek és publikációk jelennek meg. Nyelve elsősorban orosz.

III. A források típusai, a források felosztása jellegük szerint:

1. Vallási jellegű kiadványok: imakönyvek (szidurok), bibliafordítások (targumok), vallási értekezések, vallásos költészet (pijutok). A II. világháború után ez lényegében eltűnik.

2. Világi próza és költészet: a karaiták irodalmi munkássága tükrözi identitásukat. A világi költészet a XIX. század fordulójára hangsúlyosabbá válik a vallásos költészettől, ami mind a publikációk, mind a szerzők számában tükröződik.

3. Levelezés: közösség tagjai egymásnak és nem karaitáknak írt levelei.

4. Karaita vallási és világi vezetők hivatalos memorandumai, beszédei, kommunikéi és közleményei, megjelenés szerint önállóan vagy periodikákban.

5. Emlékiratok, visszaemlékezések.

6. Úti beszámolók: karaita és nem-karaita utazók útleírásai. Egy részük célzottan a karaita közösséggel foglalkozik, más részük érinti a karaita közösségek hétköznapijait.

7. Folyóiratok: A legkorábbiak: Karaimskaia Zhizn, Karaimskoe Slovo és Sabakh. A két világháború közötti időszakból: Myśl Karaimska, Karaj Awazy, Sahyszymyz, Przyjacieli Karaimów (Dostu Karajny) és Onarmach.

⁴ Később, Kemal Atatürk és a Pántürk Kongresszus hatására és Szeraya Shapshal indítványára az arab és a perzsa szavakat is lecserélik.

2.2. Terepmunka és személyes tapasztalatok, interjúk

A karaita közösséggel 2015-ben kerültem kapcsolatban, amikor számomra érdekesnek tűnő online előadásokra hívtak meg. Ezeket az előadásokat beszélgetések követték, ami lehetőséget biztosított arra, hogy személyes kapcsolatot alakíthassak ki kelet-európai karaitákkal. A beszélgetéseket személyes találkozások követték, majd újabb beszélgetések. Hamarosan észrevettem, hogy a kelet-európai karaiták és az egyiptomi hagyományt őrzők az etnikumhoz és a valláshoz teljesen eltérő módon állnak. Amikor a Karaite Jewish University hallgatója voltam, az egyiptomi hagyományokról tanultam, de – kelet-európai lévén – a másik oldal egyre jobban felkeltette az érdeklődésemet. Végül a Vilniaus universitetas⁵ által meghirdetett karaim nyelvi képzés alkalmával sikerült számos kelet-európai karaitát meginterjúvolnom és identitásukról kérdeznem. A velük való beszélgetések értékes tudáshoz, témához és benyomásokhoz juttattak és meggyőztek arról, hogy kutatásomnak van létjogosultsága.

⁵ A Vilniusi Egyetem

3. A karaita identitás kialakulása és átalakulása

Az identitás alapja az én-azonosság, az önmeghatározás, ami jellemzően saját értékrendszerrel, magatartásformával, önmeghatározással rendelkezik. Az identitás alanya nem csak az „én”, a személy lehet, hanem egy társadalmi csoport is. Ilyen csoport lehet egy felekezet, egy nemzet, vagy bármely szociális viszonycsoport. Az identitás kialakulása egyéni és csoportos szinten is a személyiségfejlődés része, a szocializáció eredménye és az emberi kölcsönhatások során jön létre, Erik H. Erikson szerint a pubertáskortól 18-22 életévig tart.⁶ Valójában soha nem ér véget, hiszen a különböző szerepekkel való azonosulás miatt ez egy élethosszig tartó folyamat. Az egyes szerepek külön-külön is felfoghatók az identitás egy-egy formájának, s ez azt eredményezi, hogy az egyén szintjén eredendően többes identitásról beszélhetünk. Miután azonosítottuk az identitástípusokat, felismerhetjük, hogy a nemzethez és/vagy felekezethez, mint viszonycsoportokhoz tartozás az egyik legfontosabb identitástípus.

Eller megfogalmazása szerint a nemzet „emberek közössége, amely olyan közös jellemzők kombinációja alapján alakult ki, mint a nyelv, a történelem, az etnikai hovatartozás, a kultúra és/vagy a társadalom. A nemzet tehát az emberek egy csoportjának kollektív identitása, amelyet ezek a jellemzők határoznak meg.”⁷ Ennek alapján a kelet-európai karaiták nemzeti identitásának kialakulását egy vallás által intézményesített nemzeti identitásként foghatjuk fel.

3.1. A karaiták megjelenése Kelet-Európában

A kelet-európai karaiták identitásának vizsgálata előtt néhány mondatban szeretném tisztázni, hogy mikor és hol jelentek meg a karaiták Kelet-Európában. Történetük ismerete segíthet jobban megismerni identitásuk kialakulását.

A karaiták Kelet-Európában a XIV. században jelentek meg, egészen pontosan a Krímben találunk rájuk vonatkozó forrásokat. A különböző tatár hódításokkal – hadjáratokkal, az ezek által kialakult új kereskedelmi útvonalakkal és új államalakulatokkal hozható összefüggésbe a

⁶ Erikson, 2002.

⁷ Eller 1997 „A nation is a community of people formed on the basis of a combination of shared features such as language, history, ethnicity, culture and/or society. A nation is thus the collective identity of a group of people understood as defined by those features.”

⁸ Ismerünk más definíciókat is a nemzet fogalmára, de Eller leírását találtuk a legtágabb és legelfogadottabb meghatározásnak. A Magyar Larousse enciklopédia szerint például a nemzet „történelmileg kialakult, tartós emberi közösség, amelyet a közös nyelv, közös terület, közös gazdaság és a kultúrában megnyilvánuló közös lelki alkat tart össze” (Magyar Larousse, III. kötet, 65. o.).

megjelenésük. A források alapján az érkező karaiták két területről vándoroltak be a krími városokba: Konstantinápoly és Perzsia irányából.^{9 10}

Az elkövetkezendő évszázadokban a Krímből északi irányba vándorolva telepednek meg a Fekete-tengertől a Balti-tengerig tartó terület különböző nagyvárosaiban. A csoport létszáma 1783-ban 3800 fő, 1897-re 12894 fő.¹¹ 1902-ből maradt fenn egy lista, ami a karaita közösségek által küldött adományokat részletezi. Ebből megtudhatjuk, hogy a XIX-XX. század fordulóján Moszkvától Jaltáig kb. 20 közösség virágzott.¹² A lista azonban korán sem teljes, hiszen ezeken kívül is ismertek közösségek, akik vélhetően azért nem kerültek fel a listára, mert nem küldtek adományt (Halics, Lodz, Troki, Vilnius, Varsó, Chufut-Kale stb.). Egy másik lista a kelet-európai karaitákat a legnépesebb közösségek szerint írja össze: Eupatoria 1505, Theodoszia 1233, Odessza 1049, Szevasztopol 813, Szimferopol 709, Nyikolajev 554, Troki 377 és Vilno 155 fő.¹³ A közösségeket vizsgálva azt láthatjuk, hogy az elsődlegesen használt nyelv (karaim, karaj tili¹⁴) és a gyakorolt vallás (a zsidóság karaita irányzata) azonos a különböző városokban megtelepedett karaita kolóniák között.

3.2. A karaita identitás a XX. század előtt és a XX. második felében

A zsidó néppel kapcsolatban az identitás meghatározása összetettebb és problematikusabb. A rabbinikus zsidóságban könyvtári irodalom áll rendelkezésre, ami a kérdésnek szentelt tanulmányokból, magyarázatokból és döntvényekből áll. A kérdés komplexitását mutatja, hogy a zsidóság meghatározása soha nem volt egységes a történelem során. Az öndefiníció palettáján a szekuláris zsidóság tisztán nemzeti megközelítésétől Mordecai Kaplan elméletén át (a zsidóság kultúra) a reformzsidóság megközelítéséig (a zsidóság vallás/felekezet) rengeteg nézet

⁹ Akhiezer 2022, 3.o.

¹⁰ Akhiezer a fennmaradt személynevek alapján azonosít görög (Euprosyne, Archontopola stb.) és perzsa Suleiman Ha-Parsi, Hoja Ibrahim Sah stb.) eredetű neveket.

¹¹ Kizilov, 2015. 7. o.

¹² al-Qudsi 1987, 11.o. A települések listája: Szimferapol, Eupatoria, Odessza, Harkov, Szevasztopol, Theodosia, Nyikolajev, Herszon, Kijev, Ekaterinpslav, Jalta, Berdichev, Melitopol, Kremenchug, Karachu, Bakhchisaray, Moszkva, Szentpétervár, Elisavetgrad.

¹³ Karaimskaia Zhizn, 1911, 1. szám, 30-32. o.

¹⁴ A karaim nyelv a török nyelvek kipsak ágához tartozik, legközelebbi rokona a krími tatár és a kumik. Három fő dialektusa ismert: troki-litván, halicsi és krími. Ezek egymással kölcsönösen érthetőek. A nyelv önmegnevezése „karaj tili”, ami a litván dialektusban „karaita/karaim nyelv” -et jelent. Ismert továbbá a קדר לשון (lason kedar) héber megnevezés is, ami „nomádok nyelve” -ként fordítható le.

előfordul. Donin szerint a zsidóság “nem csak egy vallás híveinek összessége, még ha az is, és nem csak nemzet, még ha az is a “nemzet” definíciójának értelmében”.¹⁵

Az identitás fő komponensei (az eredetmítosz, a vallás és a nyelv) a zsidóság egészére nézve nehezen szétválasztható. Az eredet és a vallás egymást kiegészítik. Ha megváltoztatjuk az egyik identitásképző komponenst, a zsidóságban szükségszerűen változik/változhat a többi is. Herman Wouk a zsidó identitás komponenseinek összefüggéséről így ír akkor, amikor arra a kérdésre keresi a választ, hogy ki a zsidó? Ezt írja: “nem a vérszerinti rokonság dönti el az összetartozás kérdését, hanem a hit. Ősi házunk tagja lehet bármely férfi vagy nő, aki elhatározza, hogy Ábrahám Istenét fogja imádni, ... Így aztán bár hitünknek nincsenek misszionáriusai, jócskán megsaporodtunk... Az Írás sok ilyen befogadott rokonról számol be. Fordítva is megtörtént a dolog: a kitérések által sok zsidót elveszítettünk.”¹⁶ A kelet-európai karaiták identitásváltásának megértéséhez fontos kulcs, hogy megértsük ön-képüket, identitásuk alapjait a XX. század előtt és az identitásváltás után, a XX. században.

Az identitás legfontosabb összetevői közé tartozik a közös származás (közös eredet), a közös nyelv, a közös vallás.¹⁷ Mordecai Ben Nisan hakham „Levush Malkhuth” című művében így ír a karaitákról: „Bárki, aki meg akarja ismerni a karaitákat, hogy kik ők, milyen nemzet, így beszélek róluk: Ábrahám, Izsák és Jákob leszármazottjai, Izrael 12 törzsének utódai, akik lementek Egyiptomba, szám szerint hetvenen, száműzetésben voltak ott, amíg Isten ki nem hozta őket, csodák és jelek kísérete mellett, a Teremtés utáni 2448-ik évben.”¹⁸ A karaiták a rabbinikus zsidóságtól különálló és egyben önálló csoportként hivatkoztak önmagukra. Erről így ír Nisan: „Júda követőit karaitáknak hívták, akik kizárólag a Tóra és az igaz próféták tanulmányozásával foglalkoztak, míg Simeon követőit talmudista szektának hívták, ők önmagukat a rabbik követőiként nevezték...”¹⁹

A fent idézett részlet nem egyedi, a karaita írók, hittudósok Trokitól Alexandriáig egyetértettek abban, hogy a karaiták zsidók. Identitásuk három fő komponensét így írhatnánk le:

Eredet:

elsődlegesen: Közel-Kelet, közvetlenül:
Konstantinápoly, Perzsia

¹⁵ Donin 2003. 19-20. o.

¹⁶ Wouk, 1993, 20. o.

¹⁷ James, 1996.

¹⁸ Nisan, 7.o.

¹⁹ Nisan, 27. o.

Nyelv:	Elsődlegesen a karaj tili/karaim, a liturgia nyelve a héber, a populáció egy része beszél a többségi társadalom nyelvét (orosz, tatár, lengyel stb.)
Vallás:	judaizmus, annak is a karaita ága

Shulman ugyanezt a hármas tagolást használva az alábbi fő komponenseket nevezi meg: civic identity, cultural identity, ethnicity.²⁰ Ezt magyarul talán „polgári, helyi”, „kulturális” és „etnikai-nemzetiségi” identitásként fordíthatjuk le. A továbbiakban megtartanám az eredeti kifejezéseket, azok összetettebb, árnyaltabb jelentéstartalma okán. Az ő felosztását használva a karaiták identitásának komponensei a következők:

civic identity	amennyiben intézményhez köthető identitásról beszélünk, akkor az egyértelműen zsidó intézmények felé történik, ha államalakulatot, államalakulattal kapcsolatos azonosulást vizsgálunk, akkor az koronként változik és nem egységes a karaiták között. Elmondható azonban, hogy az aktuális hatalomnak alávetették magukat, azt elfogadták
cultural identity	zsidó, bizánci és perzsa hatással
ethnicity	zsidó

A nemzeti identitás három fő összetevője között szoros kapcsolatot fedezhetünk fel: a vallás a judaizmus, ami magával hozza a héber nyelv használatát. A nyelv mellett a vallás a közös eredet/közös származás kialakulására is hatással van, hiszen a judaizmus szent könyve, a Tóra szerint a zsidóság Ábrahám, Izsák és Jákob leszármazottja, eredeti lakhelyük pedig Izrael földje. Ezen kapcsolatok ellentétes relációban is értelmezhetőek, de nem ok-okozat, hanem feltételes/valószínűsíthető kapcsolatként.

²⁰ Shulman, 1987, 1-22 o.

A XX. század második felében teljesen más identitásképpel találkozunk. A karaita szerzőkhöz köthető irodalmi alkotások, interjúk, történeti munkák teljesen más képet festenek a

Ullu Hazzan S.A. Firkovič: Bir kiuń édi	Ullu Hazzan S.A. Firkovics: Egyszer volt
Bir kiuń édi, bir joch édi, Karaj Lietuvaha kiel'di. Éstia tuta öz jer Krymny, Ižliar ed' barča kujašny.	Egyszer volt, hol nem volt, Egy karaita Litvániába jött. Emlékét őrizte Krím földjének, Az örök napsütést keresve.
Ačych juziu, kara kioziu, Ėški adiet' da tiurk sioziu. Jeŋgil' ucat atlanhanda, Kylyč siožliejdir kynynda.	Tiszta (nyílt) a tekintete, fekete a szeme, Hagyománya ősi és a nyelve török. Könnyen vágat (repül) lova hátán, Kardja dalol (beszél) hüvelyében.
Mun otračta tašly saraj, Any saklejt kiel'giań karaj. Kiuń-kieč karejdyr bar jartyn... Karaj buzmasť biergiań antyn.	Íme a szigeten köves palota, Ennek az őrzésére jött a karaita. Éjjel-nappal, minden irányból vigyázza, (Mert) A karaita nem szegi meg esküjét.
Čuvlej tolhun jalejt jerni, Kajta, tašlejt kiobiukliarni, Kliejt' tieniašmia bu giol'giunia Krymnyn Kara Tieŋgizinia.	Zúg a hullám, nyaldossa a partot (földet), Visszahúzódik és eloszlanak a habok. Olyan akar lenni ez a tó, Mint a Fekete tenger a Krímben.
Troch, 1940	Troki, 1940 ²¹

karaitákról. Példaként álljon itt egy vers, 1940-ből:

A fenti vers jól példázza, hogy Izrael házából lovas, katonai szolgálatot teljesítő, „török nyelvű” nép lett. A vizsgált korszakban (XIX sz. vége, XX. sz. első fele) számtalan irodalmi és történeti munka terjeszti ezt az új szemléletet. Ezek alapján a kelet-európai karaiták identitását az alábbiak szerint írhatjuk le:

Eredet

Török, nomád nép

Nyelv	A többségi társadalom nyelve (lengyel, ukrán, litván), másodlagos nyelv a karaj tili
-------	--

²¹ A dolgozat szerzőjének fordítása.

Vallás	Nincs jelentősége. A többség vagy nem tartozik felekezethez, vagy a többségi társadalom által gyakorolt vallást követi. A kisebbség (inkább a Krímben) karaita
--------	--

Shulman kategóriáit használva:

civic identity	az adott ország állampolgárai, a legfőbb vallási vezető az ország vezetője ²²²³
cultural identity	törökségi, lovas-nomád, sztyepei
ethnicity	török

A fentiekből is kitűnik, hogy a kelet-európai karaiták identitása gyökeresen megváltozott, vallásuk, eredetmítoszuk, nyelvük átalakult.

3.3. Az identitás átalakulása

Egy csoport identitásának átalakulását általában külső esemény váltja ki. A transzformációt viszont belső intézményi segítség nélkül csak nagyon nehezen lehet végrehajtani. A belső intézményrendszer határozza meg a mindenkori önképét egy adott nemzetiségi-vallási csoportnak. Láthatunk rá példát, hogy egy etnikum az önazonosságát a külső hatásokkal szemben a belső intézményrendszer segítségével tartja fenn.²⁴ Ezek az intézmények változatosak lehetnek: iskolák, egyházi szervezetek, hagyományőrző csoportok, művészeti irányzatok, eszmék.

²² Alexey Skorik és Alexey Dzuba közlése.

²³ Az Ukrajnában élő karaiták több segélypogramot hirdettek a háború áldozatai számára, 2014-ben a harkovi kelesztában adományközpontot hoztak létre.

²⁴ Például gondolhatunk a baszkok ellenállására a „hispanizációval”, de akár a határon túli magyarság ellenállására is a románosítással szemben, vagy a csángók helyzetére.

4. Az identitás átalakulásának szakaszolása:

A karaita identitás átalakulásának vizsgálata során három periódust különítettem el: krími, odesszai és troki korszakot. A korszakok a karaita szellemi élet központjairól kapták nevüket, időben a krími a XIX. sz. közepétől a század végéig, az odesszai korszak a XIX. század végétől 1920-as évekig, a troki korszak pedig az 1920-as évektől a II. világháború végéig tart. Jellemzően a történelmi-politikai okok meghatározzák a kialakult és funkcionáló intézményeket és ezek az intézmények a központokban koncentrálódnak. A három periódusban a vezető szerepet a hakhamok töltik be a közösség életében, ők irányítják az intézményeket.²⁵ A hakhamok hierarchiáját az általuk vezetett közösség létszáma és társadalmi-intézményi súlya határozza meg. A Trokiban vagy Odesszában székelő hakhamnak nagyobb a tekintélye és az ismertsége, mint a kukizowi vagy a halicsi hakhamnak. A vizsgált periódusban a krími karaitákat a Babovics dinasztia²⁶ vezeti, az odesszai vezető Szeraya Shapshal, a troki hakham a későbbiekben szintén ő.

4.1. A krími periódus (XVIII. század - XIX. század közepe):

A kelet-európai karaita közösségek az I. világháborút megelőző időkben két nagy állam területén éltek: az Osztrák-Magyar Monarchia és a cári Oroszország. A Monarchia területén lévő kisebb közösségek, mint például a halicsi, megkülönböztetett figyelemben részesültek²⁷, számos engedményt sikerült az Udvartól kiharcolniuk.²⁸ Életük nem sokban különbözött a Monarchia többi polgárjának életétől. Ezt két dolognak köszönheték: alacsony létszámuk miatt nem ítélték veszélyesnek a karaita közösséget, illetve egzotikus népcsoportnak tartották őket. II. József 1773-ban²⁹ utazott Galíciába és meglehetősen negatív véleménnyel volt az ott látottakkal kapcsolatban. Szegénységet, elmaradottságot és iskolázatlanságot tapasztalt. 1774-ben Johann Anton von Pergen gróf készített egy jelentést Galíciáról, amiben megemlíti a karaitákat is.³⁰ A jelentés élesen különválasztotta a karaitákat a rabbinikus zsidóságtól, egyfajta jó zsidó – rossz zsidó kontextusba helyezve a két csoportot, ahol a karaiták számítottak a jó

²⁵ a települések közösségei mellett az iskolákat is. A világi vezetés nem jellemző a közösségekre, nem alakul ki párhuzamos struktúra. Világi vezetőket, küldötteket eseti jelleggel választanak, például egy hakham meghívásával kapcsolatos szavazásra.

²⁶ Lasker 2022 77-78.o. Solomon Babovics majd fia, Szimha Babovics.

²⁷ Kizilov 2009.

²⁸ Kizilov 2009. Ilyen engedmény volt a katonai szolgálat alóli mentesség, illetve bizonyos adókönnyítések.

²⁹ Egy évvel korábban, 1772-ben annektálta a területet.

³⁰ Kizilov, 2009. 61.o.

zsidóknak, egyfajta mintaként állítva őket a rabbinikus zsidóság elé.³¹ Ez maradt az uralkodó vélekedés a Monarchiában az első világháború végéig.

A cári Oroszországban helyzetük lényegesen nehezebb volt. A cárok alatt a lakosok elsődleges ismérve a felekezete volt, a nemzetiséget csak másodlagos szempontként vették figyelembe. A nem keresztény lakosok (még nem állampolgárok!) több adót fizettek és többféle adónemnek voltak az alanyai. Ráadásul egyéb korlátozó intézkedéseket is el kellett szenvedniük. II. Katalin (1729-1796) uralkodása alatt a zsidók adóját a keresztények adójának a kétszeresében állapították meg. A hosszú (nem ritkán 25 éves) és kötelező katonai szolgálat pedig elviselhetetlen terhet rótt a közösségre.³² A karaiták, hogy a terheket mérsékeljék, több küldöttséget menesztettek a cárhoz. A küldöttséget Szolomon Babovics vezette³³, őt kísérte Benjamin Aga és Isak Ben Solomon.³⁴ Itt sikerült elérniük, hogy mentesüljenek a zsidóságra kivetett extraadó alól.³⁵ Ez az első ismert eset, amikor karaita vezetők a közösséget a zsidóságtól eltérő jegyekkel ruházzák fel és nemzetiségként próbálják feltüntetni. A cél egyértelműen azonosítható: kedvezmények elérése. Az eszköztár még egyszerű, petíciók, kérvények, ahol a bevezetőben definiálják magukat. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a korszakban ez általános szokás volt: mivel kicsi közösségről beszélünk, gyakran előfordult, hogy a bürokrácia vagy a hatalmat gyakorlók nem tudták pontosan azonosítani, milyen ismérvekkel is rendelkezik a közösség, ezért a levelezésben sűrűn találkozunk (karaita részről) bemutatkozással.³⁶

1827-ben újabb küldöttséget küldtek a cárhoz, aminek a célja a katonai szolgálat alóli mentesség volt. Ezt a követtséget Szimha Babovics, az előző küldöttség vezetőjének a fia vezette. Elkísérte Josef Solomon Lutski hakham is, aki lelki vezetője és tanítója volt Szimha Babovicsnak. Miután Szentpétervárra érkeztek, kihallgatást kértek Kochubei hercegtől, ahol előadták kérésüket. Érdekes megvizsgálunk a kérés felvezetését: arra hivatkoznak, hogy a

³¹ Kizilov, 2009. A jelentés kitér arra, hogy a karaiták földművelésből és nehéz fizikai munkából tartják fenn magukat, míg a rabbinikus zsidóság között sok a koldus és a házaló. Fontos szempontként azt is lejegyzik, hogy a karaiták lengyel(!) módra öltözködnek.

³² Mindamellet, hogy a keresőképes lakosság egy része hosszú időre kikerült a közösségből, a katonai szolgálat alatt a vallását sem tudta gyakorolni. A korabeli zsidó vezetők a katonai szolgálatban az asszimiláció eszközét látták.

³³ A krím leggazdagabb kereskedőjeként ismert Babovicsnak jó kapcsolatai voltak a cári udvarban és – részben ezért – őt tekintették a karaiták „világi” vezetőjének.

³⁴ Mindketten vallási vezetők voltak Chufut-Káléból.

³⁵ Ebben szerepet játszott az is, hogy a cár előtt érvként elhangzott az is, hogy a Monarchiában nem kell bevonulnia a karaitáknak. A cár nem szerette volna, ha azért elvándorol egy értékesnek vélt csoport, mert máshol kedvezőbb szabályok alá esnek, úgy döntött, hogy ugyanazokat a kedvezményeket megadja ő is, amit az osztrák császár. Kizilov, 2009.

³⁶ Például a korábban idézett szöveg Ben Nisantól eredetileg a svéd királynak íródott és az első fejezet a karaita csoport definiálásával, eredetével, hitével foglalkozik.

hivatalnokok a rabbinikus zsidók között tartják számon a karaitákat, holott Nagy Katalint cárnő uralkodásától kezdve attól elkülönítve kellene őket kezelni!³⁷ Az érvelésnek helyet adnak és a karaitákat mentesítik a katonai szolgálat alól. A történeteket és az utazást Lutski megörökíti Igeret tesuat Iszrael³⁸ című művében. A szerző szeretne elérni, hogy művét a karaita zsinagógákban minden évben felolvassák, de ebből nem lett hagyomány.³⁹ Az Igeret tesuat Iszrael rabbinikus héber nyelven íródott és a karaitákat Izrael népének ismeri el, de a rabbinikus zsidóságtól különböző, attól különálló felekezetként. A küldöttségről ismert egy másik beszámoló is, judeo-tatár nyelven.⁴⁰ Ebben az iratban a keresztény „körülmetéletlenként” (arel), a muszlim „Ishmaelként”, a zsidóság képviselője „Izrael rabbijaként” (raban Yisrael), a karaitákat pedig népként (Qara'im milletinin) szerepelnek. Szembetűnő a zidóság két csoportjának azonosítása: a rabbinikus zsidóság ismérve a rabbi, míg a karaitákat a török-tatár „nép, ember” (millet) kifejezéssel illeti.

A küldöttségek és az általuk elért eredmények tovább mélyítették a szakadékot a kelet-európai karaiták és a rabbinikus zsidóság között. Részben ennek eredményeként hívták életre a Karaita Spirituális Tanácsot (Karaimskoje Dukhovnoje Pravlenie) 1837. március 3.-án Tauriában.⁴¹

Az igazi áttörést azonban az 1863-as év jelentette, amikor a karaita közösség tagjai megkapták az orosz állampolgárságot! Ezeknek a sikereknek ára volt: a cárt és a hivatalnokokat meg kellett győzniük, hogy a karaiták teljesen mások, mint a rabbinikus zsidóság. Sikerral jártak, és a hivatalnokok a továbbiakban a karaitákat nem zsidóknak, hanem a zsidóktól különböző, Mózes-hitű népként kategorizálták. Nyersen fogalmazva: pénzt és kiváltságot hozott a zsidóságtól való eltávolodás.⁴²

A küldöttségek sikere hozzájárult a karaita történelem kutatásához is. Mordecai Szultanszki nevéhez köthető az elmélet, miszerint a karaiták a második templom korának szadduceusaitól származnak, a Szentföldet pedig Jézus előtt elhagyták, így nem vehettek részt a keresztre feszítésben. Szultanszki egyébként lutski származású volt, onnét vándorolt a Krímbe. A keresztre feszítést vélhetően azért vonta be az elméletébe, mert találkozott a krisztus-gyilkosság

³⁷ Monographs, 1993. 130.o.

³⁸ A cím magyarra „Levél Izrael megszabadításáról” -ként fordítható.

³⁹ Lasker, 2022. 78. o.

⁴⁰ 8595. számú kézirat, Jewish Theological Seminary of America, közli: Monographs 1993., 225-244. o.

⁴¹ Codrul 2013. 208. o.

⁴² Lasker, 2022. 78.o.

vádjaival. Az elméletét tovább szőtte: Baldvin, Jeruzsálem keresztes királya küldte a karaitákat a Krímbe a 11. században!

Abraham Firkovics szintén lutski volt és Szimha Babovics, második küldöttség vezetőjének a titkáráként dolgozott. A nevéhez egy komoly rabbinikus-karaita-szamaritánus kéziratgyűjtemény köthető. Ő a perzsa korra és a fogság idejére datálta a karaiták krími megjelenését. Szerinte a karaiták az északi törzsek leszármazottjai, akik a fogság után a Krímben telepedtek le, majd ők térítették meg a kazárokat is. Segédjével, Solomon Beimmel még sírköveket is átvéstek korábbi dátumokra Chufut-Kaléban, illetve kéziratokat hamisítottak, hogy alátámasszák tézisüket. Legismertebb felfedezésük Iszák Szangari sírjának megtalálása volt a karaita temetőben...^{43 44}

4.2. Az odesszai periódus (XIX. század második fele - 1917):

A XIX. század háborúi⁴⁵ a Krímet megviselik, a helyi karaita intézmények eltűnnek vagy elköltöznek. Az új központ Odessza lesz, ami a XIX. század második felére gazdasági, közlekedési és ipari központtá válik és a helyi karaita közösség létszáma növekedésnek indul. A város a századfordulóra a karaita szellemi élet központjává válik. Ezt támasztja alá többek között az a tény is, hogy a legfőbb karaita méltósággá az "Odessza és Taurida"⁴⁶ hakhamja" válik.

Itt alapítják meg a kelet-európai karaiták kétszintű, vallási iskoláját, az „Alekszandrovszkoje Karaimszkoje Duhovnoje ucsiliscse” -t. Az alsóbb osztályokban általános vallási ismereteket oktattak, míg a felsőbb osztályok termelték ki a vallási elit tagjait: itt képezték a hakhamokat és a hazzanokat.⁴⁷ Odessza hazzánja⁴⁸ Solomon Beim, Abraham Firkovics titkára és egyben társa a karaita emlékek hamisításában.

⁴³ Lasker, 2022. 80.o.

⁴⁴ Iszák Szangari a hagyományok szerint a Krímben élt a 9-10. században. Az ő nevéhez köthető a kazárok zsidó hitre térése. Alakja legendás, történeti bizonyíték nem áll rendelkezésre, amely életét és munkásságát bizonyítaná.

⁴⁵ Mind emberéletben, mind az infrastruktúrában a legnagyobb pusztítást az 1853-56 között dúló Krími háború okozta.

⁴⁶ Taurida orosz kormányzóság volt a XIX. században. Közigazgatásilag hozzá tartozott a Krím, a Dnyeper alsó folyása, az Azovi tenger vidéke.

⁴⁷ Hakham – a héber „bölcs, tudós” szóból származik. A hakhamok hasonló funkciót töltenek be a karaita közösségben, mint a rabbik a rabbinikus zsidóságban: tanítók, vallási vezetők, esetenként ítélkeznek. A hazzanok vezetik a liturgiát, őket úgy jellemzik, hogy azok, „akik értik, amit olvasnak”.

⁴⁸ Néhány forrásban, illetve szakirodalomban hakhamként is hivatkoznak rá (pl. Lasker). Ennek oka lehet elírás, de az is elképzelhető, hogy hakhami tisztséget is betöltött. Szokás volt a közösségben az idősebb, a vallásban járatos személyeket is hakhamnak szólítani.

Solomon Beim Chufut-Kaléban született, apja ott volt hazzan. 1855 és 1857 között az elhunyt S. S. Babovics hakhamot helyettesítette, majd, apja halála után Odesszába költözött. A kazár elmélet elkötelezett híve volt, családi kapcsolatok fűzték a neves Babovics családhoz. Befolyását jól mutatja, hogy 1861-ben, amikor II. Sándor cár a Krímbe látogatott, Beim volt a házigazdája. A cár, hogy kifejezze nagyrabecsülését, meghívta Beimet a családjával livadiai dácsájába, hogy töltsék ott a nyarat. A cár itt arra kérte Beimet, hogy tervezzen és készíttessen számára karaita népviseletbe öltözött figurákat.⁴⁹ Kapcsolatai és befolyása által elérte, hogy a kazár elméletet hivatalosan is oktassák a karaita iskolákban.

A kazár elmélet terjedését a századforduló környékén megjelenő karaita újságok is elősegítették: megjelent a Karaimskaia Zhizn (orosz nyelvű), Karaimskoe Slovo (lengyel) és a Sabakh (jelentése: hajnal, karaim nyelvű). Ezek az újságok a kelet-európai karaitákra, mint nemzetiségre hivatkoztak (ez volt a korábban kiharcolt kedvezmények alapja is) és egyfajta regényes és romantikus múlt-képet ábrázoltak. Publikálták Szultanszki keresztes-teóriáját, Firkovics kazár-elméletét, sőt, T. S. Levi Babovics a Sabakh lapjain hét oldalas cikkben tett felhívást Karaita Nemzeti Olimpia szervezésére!⁵⁰

Beim halála után Szamuil Mojszejevics Panpulov⁵¹ kapta meg az Odessza és Taurida hakhamja címet, egyben ő irányította az odesszai karaita vallási iskolát is. Vezetése alatt a kazár elméletet beépítették a hakhamok és hazzanok képzésébe is. A vallási és liturgikus tárgyak mellett egyre nagyobb súllyal szerepeltek világi tárgyak is, azon belül történelem. A kazár elméletet itt egy modern, friss kutatásokkal alátámasztott történelmi tényként interpretálták. Hogy jobban érezzük ennek a jelentőségét: Odesszában képezték egész Kelet-Európa vallási vezetőit, de a jelentősebb kelet-európai karaita családok is ide küldték gyermekeiket. Az Odesszához köthető vallási vezetőket, akiket már a kazár elmélet tényként való elfogadása szerint neveltek, megtalálhatjuk a Balti-tengertől, Konstantinápolyon át egészen Egyiptomig!⁵²

Fontos résztvevője volt az 1910. november 1-től november 11-ig tartó Karaita Gyűlésnek, ahol az alábbi pontokban hoztak döntéseket:

1. A Taurida és Odessza Karaita Vallási Konzisztórium alapszabályában történő változások.

⁴⁹ Mykhaylova 2018, 208. o.

⁵⁰ Levi-Babovich 1914. in Sabakh 1-7 o.

⁵¹ Szamuil Mojszejevics vagy Shemuel ben Mojse Panpulov, 1831-ben született Eupatoriában és 1911-ben hunyt le, szintén Eupatoriában. 1880 és 1911 között hakham. Családnevét Pampulovként is jegyezték.

⁵² A Bashyazi család Isztambulban és Egyiptomban, a lutski Firkovics családból származó hakhamok Trokiban és Vilnóban, az Eszwowicz és Leonowicz családból kikerülő hakhamok Halicsban és Litvániában, E. Kobecki Trokiban, Z. Szpakowski Luckban stb.

2. Változások a liturgiában és a hagyományos rituálékban, új vallási döntvények⁵³a “jelenkor szellemének megfelelően”.⁵⁴
3. A karaita fiatalok megfelelő hit- és erkölcsi nevelésének megszervezése.
4. A Chufut-Kaléban és Jeruzsálemben található karaita kenasszák fenntartásának kérdései.
5. A karaita szervezetek finanszírozásával kapcsolatos kérdések.⁵⁵
6. További jogok kérvényezése a cári udvartól: karaiták lehessenek esküdtek, a karaim nyelvet oktathassák az iskolákban stb.
7. Alekszandrovszkoje Karaimszkoje Duhovnoje ucsiliscse átalakítása gimnáziummá.

Amint a listából is kitűnik, a Karaita Gyűlés a 7 napirendi pontjából 1 foglalkozik vallási kérdésekkel, 3 világi újításokat szorgalmaz és 3 pontban tárgyalták a fenntartást és finanszírozást.

Panpulov halála után a hakhami méltóság évekre megüresedik, 1915-ig nem sikerül új vallási vezetőt választani. 1915-ben végül egy kalandos életű karaita hakham, Szeraya Shapshal elfogadja a meghívást és Odessza és Taurida hakhamja lesz.⁵⁶ Az ő vezetésével új lendületet kapott a kelet-európai karaiták identitásváltása.

Szeraya Shapshal munkásságának és tetteinek jobb megértéséhez ismernünk kell előéletét és motivációit, ezért néhány mondatban összefoglalom 1915 előtti életrajzát. Előre bocsájtom, hogy életének számtalan mozzanatát nem ismerjük, sok a fehér folt. Több hivatalos életrajza és számos, vele kapcsolatos visszaemlékezés ismert azonban ezek ellentmondásosak és gyakran találkozunk bennük legendás elemekkel.

Őméltósága Haji Szeraya Shapshal⁵⁷ 1873-ban született a krími Bahcsiszerájban. Ősei a XVIII. század elejétől éltek itt és Chufut-Kaléban. Egyetemi tanulmányait Szentpéterváron végezte, ahol filozófiát és keleti nyelveket hallgatott. 1898/99-ben Veszelojszky professzor támogatásával írja első tanulmányát a krími karaitákról, amelyben a karaitákat a kazárokkal hozza összefüggésbe. Egyetemi évei alatt a karaiták kazár származását hirdető Grigorjev

⁵³ Szombati gyertyagyújtás engedélyezése, utazás engedélyezése ünnepek alatt (kivéve Jom Kippur és szombat), házassági szabályok módosítása: testvérpár elvehet testvérpárt, sógorházasság engedélyezése.

⁵⁴ Kizilov 2015, 93.o.

⁵⁵ A közösségek hozzájárulásának megállapítása a közös költségekhez.

⁵⁶ Szeraja Shapshalt már 1913-ban is meghívták odesszai hakhamnak, de ekkor még nem fogadta el, csak két évvel később.

⁵⁷ Nevének több írásmódja is ismert: Серая Бен Мордехай Шапшал (karaim nyelven), Seraja Šapšalas (litvánul), Серрей Маркович Шапшал (oroszul) és Seraj Szapszal (lengyelül).

professzor tanítványa volt. Miután végzett tanulmányaival felkérést kapott, hogy utazzon Perzsiába és legyen a koronaherceg, Mohammed Ali Sah tanára. A kérésnek eleget tett, 1901-ben kiutazott Iszfahánba, ahol a tanítás mellett a sah udvarában tanácsadóként szolgált. 1907-ben miniszterként a sah kormányának a tagja lett.⁵⁸ A miniszterség nem tartott sokáig, egy évvel később, 1908-ban menekülnie kell Perzsiából. Egy kétéves törökországi kitérő után folytatja tanulmányait, ezúttal A. N. Samoilovich orientalista mellett foglalkozik krími tatár és karaita irodalommal (1910).

1911-ben Trokiba hívják, hogy vezesse a közösséget, de visszautasítja. 1913-ban Odesszából kap felkérést, de ezt is elutasítja. Végül, két évvel később mégis elfogadja és ezzel kezdetét veszi vallási vezetői karrierje.

1915-től 1917-ig tölti be az Odessza és Taurida hakhamja és az „Alekszandrovszkoje Karaimszkoje Duhovnoje ucsiliscse” felekezeti iskola igazgatójának posztját egyidejűleg. Ebben az időszakban a Taurida kifejezés alatt már csak a Krímet értették és előfordult a “Krím és Odessza hakhamja”⁵⁹ kifejezés is.

Shapshal ez alatt a két év alatt rendkívüli szervezőerőről és aktivitásról tesz tanúbizonyságot: az iskolában nem támogatta a héber nyelv oktatását,⁶⁰ de elősegítette a héber nyelvű iratok összegyűjtését és karaim nyelvre fordítását. Az odesszai hakham rezidenciája Eupatorijában volt, itt “Karaita Nemzeti Könyvtár” hozott létre 1916-ban⁶¹ és megalapította az Izvestiia címet viselő, orosz nyelvű újságot.⁶²

Az 1917 tavaszán bekövetkező forradalmi események hatására megalapítja a Karaita Nemzeti Tanácsot, aminek elnökévé választják, majd Szentpétervárra utazik Leninhez. A Szentpéterváron töltött idejéről nem rendelkezünk megbízható információval. Szemtanuk szerint még visszatért Eupatorijába, ahol 1919-ben szegényházat alapított,⁶³ amit édesanyjáról “Akbike Kazas Szegényháznak” nevezett el, majd elmenekült Oroszországból és Törökországba emigrált.⁶⁴ Törökországban támogatta Kemal Atatürk forradalmát és nézeteit.

⁵⁸ Egy 1953. október 2-án kelt szovjet belügyminisztériumi levél úgy hivatkozik rá, mint cári kémre a perzsa udvarban (Kizilov 2015. 221.o.).

⁵⁹ Szamuil Panpulov gyakran csak a “Krím hakhamja” címet használta. Az 1910-es évekre két vallási méltóság válik meghatározóvá: Troki hakhamja és Odessza és Krím hakhamja. (Kizilov 2015. 95. o., 189. o., 430. o.).

⁶⁰ Kizilov 2015, 254.o.

⁶¹ A hivatalos neve: Karay Bitikliği volt. Ez Karaita Könyvtárat jelent és a maga nemében első volt a világon.

⁶² A folyóirat tartalmazott héber, krími tatár és karaim nyelvű tartalmat is.

⁶³ Karaim nyelven “bogadel’nia”, de ismerték “Yardım” néven is (krími tatár nyelven “segítség”, “gondoskodás”).

⁶⁴ A források szerint gyegyikínista volt, ezért kellett menekülnie. Ennek ellentmond az 1954-es, hivatalos életrajza, ami szerint szimpatizált a szovjetrendszerrel. Menekülése kapcsán két legenda is ismert: az egyik szerint vonattal menekült és egy tatár „cár” segítette a menekülését azzal, hogy női ruhát adott neki és a feleségeként mutatta be.

Több pántörök rendezvényen is részt vett, ahol a karaita közösség nevében szólalt fel. Visszaemlékezések szerint könyvtárosként és banktisztviselőként dolgozott.

4.3. A troki periódus (1917-1970-es évekig)

Az első világháború eredményeképpen új államalakulatok születtek és számos határ is megváltozott. A kelet-európai karaita közösség nagy része a Szovjetunióban, kisebb része a független Lengyelországban találta magát.

A Szovjetunió szekuláris államként határozta meg magát. Ennek következményeként semmilyen formában nem támogatták a karaiták vallási intézményeit. A nagyhírű Firkovics gyűjteményt lefoglalták és elszállították, a vallási iskolákat bezárták. A szovjet személyi igazolványokban feltüntették a nemzetiséget is, a legtöbb karaitánál a bejegyzés „karaim” volt, de jópáran kérték, hogy orosznak vagy lengyelnek jegyezzék be őket.

Lengyelország teljesen máshogy viszonyult a karaitákhoz: a világháborút követően sok nemzetiségű országgá vált, ahol a lengyelek mellett nagy arányban éltek zsidók, ukránok, litvánok, fehéroroszkok is, illetve kisebb létszámban örmények, cigányok stb. A karaitákat a „najmniejsza mniejszość narodowa w Polsce”⁶⁵ kifejezéssel illették, ami „Lengyelország legkisebb kisebbsége” -ként fordítható. Támogatták, hogy egységes vezetőt válasszanak és az a vezető Lengyelországból irányítsa a kelet-európai karaitákat. A hakhamokat címekkel, kitüntetésekkel halmozták el, gyakorta hívtak prominens karaita értelmiségieket egyetemekre, hogy előadásokat tartsanak a felekezetükről. Saját újságot és iskolát is fenntartottak, állami segítséggel. Árulkodó, hogy a közösség alkalmazottainak a fizetését az állam folyósította.

4.3.1. Shapshal megválasztása

A Lengyelországban élő karaita közösségek, engedve az állam kérésének, beleegyeztek, hogy közös vezetőt válasszanak, aki képviseli a Lengyelország területén élő karaita nemzetet (!). Hogy a vezető kiválasztását elősegítsék, 1927.06.11-ével új választási rendszert vezettek be⁶⁶. Négy hónappal később, 1927.10.23-án tartották a választást, ahol az egyetlen jelölt

A másik legendás történet szerint egy komisszár tarkón akarta lőni, de előtte elvette az értékeit. A zsebében megtalálta az örmény katolikosz fényképét s mivel maga is örmény volt, elengedte.

⁶⁵ Kizilov, 2009. 235.o.

⁶⁶ Az új rendszer egyik lényeges eleme volt, hogy a négy legnagyobb (Halics, Wilno, Troki, Luck) közösség súlya a választásban megnőtt, csak az ő küldötteik szavazhattak.

Szeraya Shapshal volt a hakhami méltóságra. A választóknak nyilvánosan kellett választaniuk, s az alábbi eredmények születtek: 4 igen Shapshal mellett és 0 nem.

Shapshal a rákövetkező évben, 1928. május 9-én érkezett meg Vilnóba, hivatalát azonban csak szeptemberben foglalta el. Érkezését a sajtó zajos figyelme kísérte, minden jelentősebb lengyel és orosz lap tudósított róla, de híre eljutott Franciaországtól Törökorszáig minden jelentősebb sajtóorgánumba.⁶⁷ A II. világháború végéig híres közszereplő: számtalan előadást tartott egyetemeken, orientalisztikai társaságok tagja, kitüntetésekkel ismerték el munkáját és rengeteget utazhatott.⁶⁸ A továbbiakban a kelet-európai karaiták identitásváltásával kapcsolatos működése szempontjából vizsgáljuk életét és tetteit. Az általa bevezetett újítások és az általa kidolgozott tézisek csoportosításánál figyelembe vettük Kizilov csoportosítási elveit.⁶⁹

4.3.2. A héber nyelv visszaszorítása

Shapshal egyik célja a lengyelországi karaita közösségek dejudaizációja volt. Első intézkedése nyomán megváltoztatta saját tisztségének a nevét hakhamról hakhanra.⁷⁰ A változás hátterében az állt, hogy Shapshal nem örült annak, hogy egy héber kifejezéssel hivatkoznak rá, véleménye szerint tisztségének nevéből a zsidóságra asszociálhatnak a karaitákat nem ismerők. Érdekesség, hogy a legrégebbi dokumentum, amit hakhanként írt alá, 1928. májusi, de ebben eredetileg hakham állt, ahol az „m” betűt utólag írták át „n” betűre.⁷¹ Shapshal szándéka, hogy a karaita vallásgyakorlás elemeit megváltoztassa, köztudott volt. Már 1928-ban, érkezése után közvetlenül így ír róla Tadeusz Kowalski: „A jelenlegi hakham mindenben a közös liturgiát kívánja megteremteni a közösségek között. Ezen okból újításokat vezetett be, krími szokások szerint. A hazzanoknak nem kell szakállat viselniük és cipő nélkül vezethetik a szertartást - ilyet a lengyel karaiták korábban még nem láttak.”⁷²

Mi is lehetett ez a krími minta? Nem tudhatjuk. A Kowalski által ismertetett változásokon (szakáll, lábbeli elhagyása) kívül másról nem tudunk ebben az időszakban. Shapshal odesszai hakhamságáról kevés forrással rendelkezünk, talán ezeket a változtatásokat ott vezette be 1915 és 1919 között.

⁶⁷ A jelentősebb lapokon kívül kisebb lapok, kisebb közösségek sajtóorgánumai is felfigyeltek Shapshalra, például a dobrudzsai tatárok EMEL című lapja is írt róla.

⁶⁸ A teljesség igénye nélkül néhány példa: „Lengyelország Újjászületése” érdemrend Parancsnoki Keresztje (1936. 04. 26.), Lengyel Orientalisztikai Társaság tagja, egyetemi előadások Krakkóban, Varsóban, Vilniusban, Lembergben.

⁶⁹ Kizilov 2015. 265-306. o.

⁷⁰ Ez az alak egyedül a balkáni judezmo nyelvben létezik, rabbi értelemben. Karaita közösségek sosem használták.

⁷¹ Maga Shapshal korábban nem használta a hakhan kifejezést, 1918-as cikkeit pl. Hakham Shapshalként jegyezte.

⁷² Kowalski 1929. xii-xiii, ft. 5., idézi Kizilov 2015. 255. o.

A karaita liturgia nyelve Kelet-Európában a héber volt. Más nyelvet (elsősorban karaimot) csak másodlagos nyelvként használták. A házassági szerződéseket először héberül olvasták fel, majd lefordították karaimra. Ugyanígy jártak el könyv-adásvételeknél,⁷³ néhány áldásnál és a liturgiákat követő (de részét nem képező) énekeknél. Shapshal viszonylag jól tudott héberül,⁷⁴ de használatát kerülte. Az 1920-20-as évekből Shapshal től nem maradt fenn olyan információ, hogy tiltotta volna a héber nyelv liturgikus használatát, viszont a jurisdictioja alatt működő hazzanok többször panaszkodtak, hogy hiába próbálják a héber nyelv használatát minimalizálni a liturgiában, nem járnak kellő sikerrel.⁷⁵ Ezek a hazzanok⁷⁶ a fiatalabb generációhoz tartoztak, Odesszában tanultak és elkötelezett hívei voltak Shapshal kazár-török elméletének. Sikertelenségük oka egyrészt a közösség ellenállása, másrészt a karaim nyelvű imakönyvek hiánya volt. 1935-ig Kelet-Európában kizárólag héber nyelvű karaita imakönyveket nyomtattak. 1935-ben viszont megjelent Szymon Firkovics troki hazzan⁷⁷ rövid, karaim nyelvű imakönyve, amely a legfontosabb imákat elérhetővé tette karaim nyelven is. Az imákon kívül szerkesztett egy török naptárat és a hónapoknak is új neveket adott.

A héber nyelvről a karaimra való áttérés nem bizonyult egyszerűnek. Tíz évvel Shapshal érkezése után még mindig héberül zajlott a liturgia nagy része. Shapshal megértette, hogy nem távolodhat el a zsidóságtól, ha annak nyelvét használja. Hogy meggyőzze a többséget a karaim nyelvhasználatról, S. Bobowicz írásából merített. Ezt írta Bobowicz: “nem imádkozhatunk egy számunkra érthetetlen nyelven. Ha így teszünk, akkor az istentiszteleten való részvétel kötelezettséggé válik nem pedig a lelki szükségleteink kielégítésére. Nem tekinthetjük a zsidók ősi nyelvét a sajátunknak: ez a nyelv halott...”⁷⁸

A változás így is nagyon lassan ment, hiába volt karaim nyelvű imakönyv és teológiai érvek a karaim használatára, a közösség továbbra is a hébert használta. Fennmaradt az 1930-as évekből a lucki karaita iskola tanterve, amiben gyerekeknek heti öt(!), felnőtteknek heti tíz(!)

⁷³ A könyvek adásvételi szerződésével foglalkozik Akhiezer, 2022. 8-14. o.

⁷⁴ Shapshal anyanyelve a krími tatár volt, később megtanult oroszul (második anyanyelve lett), szimferopoli tanulmányai alatt ismerkedett meg a héberrel, Szentpéterváron, az egyetemen tanult arabul, törökül, perzsául és franciául. A török nyelveket jól ismerte (különösen az azerit). 1928 után tanult lengyelül, 1939 után pedig litvánul. Karaim nyelven nem tudott, egyetlen rövid mese ismert, amit ő írt ezen a nyelven.

⁷⁵ Kizilov 2015, 256. o.

⁷⁶ Sz. Firkovics Trokiból, R. Abkowicz Łuckból, M. Leonowicz Halicsból, J. Łobanos Vilnóban és Z. Firkovics Poniewieżben.

⁷⁷ Szymon Firkovics nevével már többször találkozhattunk: ő a szerzője a tanulmány elején található versnek, illetve szerepel a fiatal, Shapshal-párti hazzanok között. Hivatalos címe “ullu hazzan” volt, amit “fő hazzannak vagy bölcs hazzannak” fordíthatunk.

⁷⁸ In Troskovaite 2013. 214. o.

óra héber nyelvtanulást irányozott elő. A tankönyvek között megtaláljuk Kazasz és Szultanszki héber nyelvkönyvét ugyanúgy, mint a héber nyelvű Tórát.⁷⁹

A héber nyelv visszaszorításában a legnagyobb sikert a temetőekben érték el. 1920-as évektől találunk olyan sírokat, ahol héber betűkkel, de karaim nyelven íródtak a feliratok, majd az 1930-as évektől latin betűs, lengyel és karaim szövegek kerülnek a sírkövekre.⁸⁰

A héber nyelv használata, a liturgiai teret elhagyva, még egy helyen volt szembeötlő: a névadásban. A zsidóság a XVIII. századtól két nevet használ: a születéskor adott héber nevet⁸¹ és a „polgári” nevet, ami szerint a hivatalos iratokban szerepel. A polgári név sok esetben tükrözi a viselője felekezeti-etnikai hovatartozását. A karaita polgári nevekben mind a családnevek, mind az utónevek nagy számban a héberből jönnek. Ennek a megváltoztatására törekedett Shapshal (ne feledjük, saját méltóságnevét is megváltoztatta, hogy elkerülje a zsidóság felé irányuló asszociációkat). Törekvése a közösség részéről már meglévő igénnyel találkozott: a kelet-európai karaiták, különös tekintettel a Baltikumban lakók, szerettek volna beilleszkedni a lengyel társadalomba, ezért hajlottak arra, hogy lengyelesen hangzó neveket vegyenek fel. A továbbiakban néhány példát közlünk a névváltoztatásokra:

Családnevek: ben Iszákból (héber forma, Izsák fia) Isakowitz, majd Ickowitz. Ben Mordecaiból (Morecai fia) előbb Mordkowitz, majd Markowitz. Leviből Leonowitz, Noéből Nowachowitzot képeztek.

Utónevek: itt az elv az volt, hogy legalább a kezdőbetűt tartsák meg, azaz, az új név kezdőbetűje megegyezzen a korábbi név kezdőbetűjével. Példa: Ábrahamból Adolf, Boazból Boguslaw, Mózesből Monio/Mundek/Edmund/Zygmunt, Morekhajból Marek.

4.3.3. A karaim „nyelvújítás”

A karaim nyelv a kelet-európai karaiták közös és egyben közvetítő nyelve volt a XIX-XX. században. A török nyelvek közé tartozik, de nagyon sok perzsa, arab, szláv, héber és litván kölcsönszót használt. Héber betűkkel írták és több dialektusra oszlott. A karaiták Kelet-Európában általában beszélték a többségi társadalom nyelvét (orosz, lengyel, litván), de egymás közötti érintkezésben a karaimot használták.

⁷⁹ Kizilov 2015. 257.o.

⁸⁰ A sírkövek korábban kizárólag héber nyelvűek voltak. Néhány temetőben a XVIII. századtól megjelentek héber betűkkel írt, de karaim nyelvű rövidítések.

⁸¹ A zsidó név jellemzően a személynévből, a ben (fia)/bat (lánya) és az apa nevéből áll. Pl.: Avraham ben Israel = Ábrahám, Izrael fia. Családneveket nem használnak. Ez a névadási szokás máig fennmaradt, használata a hitéletre korlátozódik. Istentiszteleten a héber nevén hívják fel Tóraolvasásra az alanyt, az imákban szintén a héber nevén emlékeznek meg róla.

Shapshal reformokat, dejudaizációt szorgalmazott a liturgikus nyelvhasználatban, majd, az 1930-as évekre kilépve a vallási térből a hétköznapi beszédet is meg akarta változtatni.⁸² Két célt tűzött ki maga elé: a héber betűket latin ABC-re cserélni és a nyelvből a héber kölcsönszavakat kivezetni. Ezzel kapcsolatban nem tudjuk nem észrevenni a hasonlóságot Kemal Atatürk nyelvpolitikájával: ő az arab írástól, az arab és perzsa kölcsönszavaktól akart megszabadulni. Kemal Atatürk hatása nem meglepő, ismerve Shapshal életét és nézeteit. Számos alkalommal járt Törökországban, kapcsolatban volt Atatürk mozgalmával és részt vett a Pán-Türk Kongresszusokon.

A “nyelvújítás” az 1934 szeptemberi, II. Török Nyelvek Kongresszusa⁸³ után kezdődött. Ezen Shapshal és A. Zajaczkowski vett részt a karaim nyelvet képviselve. A kongresszus alatt és után Shapshal megismerte a kemali módszert a török nyelv helyreállítására és azt a magáévá tette. 1935-36-ban már cikket publikált a karaim nyelv dehebraizációjának szükségességéről és a kemali példáról. A dehebraizációs törekvés hamarosan kiszélesedett és minden idegen szóra próbálta kiterjeszteni. Cikkét legközelebbi munkatársa, Szymon Firkovics troki ullu hazzan felhívása követte, aki a Towarzystwo Miłośników Historji i Literatury Karaimskiej⁸⁴ 1935. április 22-i ülésén az alábbiakban nevezte meg a karaim nyelvújítás céljait: az idegen szavaktól (eredetiben “barbarizmusok, lengy. Barbaryzmy”) való megtisztítását a karaim nyelvnek, amivel követhetik negyven millió török példáját, illetve szorgalmazta egy olyan szervezet felállítását, ami a karaim nyelv tisztaságának őrzésével foglalkozna. Beszédét később megjelentette a Myśl Karaimska karaita lap hasábjain⁸⁵ is.

A nyelv átalakítását lelkesen támogatta a fiatal, már a török-elméleten nevelkedett értelmiség és a sajtó is. A karaim nyelvű újságok (Sabakh, Mysl Karaimska stb.) cikkeiket már az új standard szerint közölték, a megjelenő karaim nyelvű könyveket szintén az új norma szerint adták ki. Az új szavak hamar felváltották a régieket a közbeszédben, a nyelv megtisztítása szinte tökéletes volt. A karaim nyelv dehebraizációjára illusztris példa Isten nevének átalakulása. A héber Adonáj, Elohim kifejezéseket először Allahra cserélték,⁸⁶ majd az 1930-as évektől a török Tengri szót használták (és használják mind a mai napig).

⁸² Mindezt úgy, hogy ő maga nem beszélt jól karaimul.

⁸³ II Türk Dili Kurultayı.

⁸⁴ Towarzystwo Miłośników Historji i Literatury Karaimskiej: “A karaita történelem és irodalom támogatóinak közössége”, 1932-ben, Trokiban alapított egyesület. Alapítói között volt Szeraya Shapshal is.

⁸⁵ Firkovics 1935-36 6-7. o.

⁸⁶ A krími karaiták között a zsidó hitvallás a mai naoig így hangzik: Eshitkin Jiszrael, Allahmiz Rabbidir, Allahmiz birdir! - Alexey Dzuba közlése nyomán.

4.3.4. Naptárreform

A karaiták a rabbinikus zsidósággal megegyező módon használják ugyanazt a naptárat. A hónapok nevei részben mezopotámiai eredetűek, részben biblikusak, és a hónapok holdhónapok. Az újhold beálltával kezdődik a következő hónap, így, egy hónap jellemzően 28 napos. Az éves ciklus mérföldkövei az ünnepek, ezek tartalma, időpontja és nevei nagyjából megegyeznek a rabbinikus zsidóság ünnepeivel.⁸⁷ A héber naptár használata nem csak az ünnepekre vonatkozik: a szerződéseket, születési és halálozási dátumokat stb. mind héber naptár szerinti dátumozással látták el.

A naptárrendszer átalakításához és annak elfogadtatásához is szükség volt egyfajta nemzeti ideológiához. Ezt az ideológiát Shapshal egy általa Törökországban fellelt imakönyvben találta meg. Állítása szerint az 1920-as években Isztambul Hasköy negyedében talált egy karaita imakönyvet, amit Mekkebech néven ismertek. Ennek a könyvnek a végén talált egy szöveget, ami a héber hónapok neveit és annak török megfelelőit tartalmazta. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a "török" karaiták eredetileg török naptárat használtak, csak később váltottak a héber naptárra. Shapshal elméletének kritikája szerint a szöveget értelmezése vitatható, hiszen azt is jelentheti, hogy a török uralom alatt élő karaiták a saját (héber) hónapneveik török megfelelőjét jegyezték le és nem fordítva.⁸⁸

Az eredeti imakönyvet Shapshalon kívül senki sem látta, gyenge minőségű másolaton maradt fenn. A legrégebbi, ma is ismert darab az 1930-as évekből származik és a lutski közösség tulajdonában állt. A naptár részletes elemzése nem tárgya jelen dolgozatnak, akárcsak az sem, hogy annak valódisága mellett állást foglaljunk. Néhány érdekességre azért szeretnénk felhívni a figyelmet:

- A naptár török szavai nem illeszkednek egyetlen, a karaitákkal kapcsolatban lévő török nyelv szavaihoz sem.
- A héber dátum is hibásan szerepel a szójegyzékben.
- A glossza keletkezésének dátuma utólag, arab számokkal van mellé írva (1737)
- Nincs rá bizonyíték, hogy a török naptárat valaha is használták volna^{89 90}

⁸⁷ A karaita zsidóság csak a TaNaChban (a Tóra, a Próféták és az egyéb Könyvek együttes megnevezése) szereplő ünnepeket tartja. A Hanukát például nem, mert az posztbiblikus ünnep. Az egyes ünnepek és böjt-napok értelmezésében és esetenként pontos dátumában lelhető fel még némi különbség.

⁸⁸ Részletesebben Kizilov 2015. 264-268. o.

⁸⁹ Akhiezer 2022 8-14 o.

⁹⁰ Ankori 1959. 279., 294., 364. o.

A kutató véleménye megoszlik a Shapshal-féle imakönyvben lévő glosszáról: egy részük hamisítványnak tartja, más részük szerint a szerzője informálni akarta az olvasót a különböző naptárrendszerekről, illetve azok megfeleltethetőségéről.

A naptárrendszer cseréje nem járt teljes sikerrel. Shapshal 1928-ban publikálta felfedezését, 1929-től a hozzá köthető szervezetek már a török elnevezéseket használták, de a társadalomban ez nem vert gyökeret. Az 1920-as 30-as évekre a kelet-európai karaiták liturgikus célra a héber, egyébként a polgári időszámítást használták, nem volt igény egy harmadik, “nemzeti” naptárra is. 1931-32-ben Shapshal több írásában fejtegette, hogy a karaitáknak vissza kell térniük az “eredeti” naptárjukhoz, de az továbbra sem volt népszerű. A két világháború között karaim nyelvű periodikák a polgári időszámítás mellett használták, 1945 után viszont egyre ritkábban találkozhatunk vele.

Az időszámítás és a hónapok nevei után Shapshal az ünnepek elnevezését is megváltoztatta, azoknak török neveket adott. Így lett a Pészahból Chydzý Tymbyllarnyn⁹¹, a Szukhotból Chydzý Alaczychlarnyn⁹², a Ros ha-Sanából Byrhy Kiuniu⁹³, stb. Ez a folyamat a karaim nyelv és a karaita hitvilág dehebraizációjába és dejudaizációjába illeszkedik.

Az új naptárrendszer megalkotásában szintén láthatjuk az Atatürk-féle előképet: Kemal Atatürk 1926-ban változtatta meg a hónapok neveit az addigi arabról törökre és a naptárrendszert is nyugati minta szerint cserélte le.

4.3.5. Új történelem, új jelképek

Az összetett identitáskép egyik meghatározó eleme a viszonycsoport eredetmítosza, a csoport kialakulásának története. A kelet-európai karaitáknál, mint a zsidóságnál általában ez összemosódik a vallással: a vallás szent könyveiben írják le az eredettörténetet, miszerint a karaiták Ábrahámától, Izsáktól és Jákobtól származnak, hazájuk Izrael. Ezt az eredetmítoszt már a XVIII-XIX. században elkezdték átalakítani. A kedvezmények kiharcolásának alapja a karaiták nemzeti jellegének meghatározása és a zsidóságtól való különbözősége jelentette. A Szultanszki és Firkovics féle kazár elméletet hivatalosan oktatni kezdték, majd Shapshal ezt

⁹¹ Az ünnep másik héber nevének (Hag haMatzot) karaim fordítása. A Chydzý Tymbyllarnyn szó szerinti jelentése “Kovácsztalan lépények ünnepe”.

⁹² A Szukha héberül sátor, a Chydzý Alaczychlarnyn karaim nyelven “Sátrak, jurták ünnepe.”

⁹³ Byrhy Kiuniu - A harsogás napja. A héber Jom Teruah karaim fordítása.

módosította török elméletté. A török elméleten belül a XIX. század első felében Shapshal külön eredetmítoszt vázolt fel a litván földön élő karaitáknak.

A származás a náci fajelmélet térhódításával egyre fontosabbá vált, a zsidóságtól való különállás bizonyítása az egész közösség számára előnyökkel járt. A karaiták etnikailag nem-zsidó eredetéről Shapshal már 1898-ban, szentpétervári tartózkodása alatt is írt tanulmányt. Abban az időben a kazár eredet mellett tört pálcat, majd néhány évtizeddel később finomított nézetein és a kelet-európai karaitákat etnikailag török népként határozta meg. Nagy segítséget jelentett számára Corrado Gini fasiszta népességkutató 1934-es expedíciója.⁹⁴ Gini számos mérést végzett a karaiták között, amivel próbálta a csoport etnikai besorolását megállapítani. Sikerült 15 karaita koponyát is megszereznie a lutski régi temetőből, amiket további vizsgálatoknak vetett alá. Következtetése szerint a kelet-európai karaiták finn-ugor(!) törzsek leszármazottjai, etnikailag a csuvasokhoz állnak a legközelebb. Shapshal 1938-ban erről publikált egy rövid cikket,⁹⁵ amiben felveti annak a lehetőségét, hogy a csuvasokat tekintsék a karaiták egyik legközelebbi rokonainak. A kutatás során összevetettük Shapshal elméletét több kortársáéval, közöttük az Európa szerte méltán híres orientalistaéval, Ananiasz Zajaczkowskiéval.⁹⁶ Zajaczkowski mindenben támogatta Shapshal elméletét, ellent nem mond neki, csak pontosítja. Szerinte a csuvasok a Kazár Birodalom északi, míg a karaiták a déli részéről származtak.⁹⁷

A krími és Dnyeszter-menti török eredet után Shapshal felelevenítette a legendákat Vitoldról, a litván hercegről, aki a karaitákat Trakai várába hívta és letelepítette őket. Shapshal írásaiban Vitold herceget lenyűgözte a karaiták jártassága a harcban (lévén sztyeppe-i lovas-harcosok voltak) és ezért kaptak meghívást Litvániába. Ezt a szálát és a karaiták harci erényeit tovább szötte és olyan történelmi tanulmányokat írt, mely szerint Vitold tatár és karaita segítséggel győzte le a Teuton Lovagrendet, Bogdan Hmelnickij legyőzésében pedig karaita kozákok (!) játszottak szerepet.⁹⁸

A történelem új szemlélete, vagy inkább újra írása együtt járt a jelképek megváltoztatásával. Minden társadalmi csoport rendelkezik egyedi, rájuk jellemző szimbólumokkal, ami elősegíti a csoporttagok azonosítását más csoporttagok és a csoporton kívüliek számára. A kelet-európai karaiták szimbólumkészlete a rabbinikus zsidóság jelképrendszerével mutat azonosságot.

⁹⁴ Gini 1936.

⁹⁵ Kizilov 2015. 280.o.

⁹⁶ Ananiasz Zajaczkowskiéval (1903-1970) karaita származású orientalista, a Varsói Egyetem turkológus professzora. 1939-ben, amikor a németek megszállták Varsót, Shapshal küldött számára igazolást arról, hogy karaita és nem zsidó.

⁹⁷ Zajaczkowski 1937-38 98. o.

⁹⁸ Hepke 1935. 70-71.o.

Legfontosabb jelképük a Dávid-csillag⁹⁹. Ezzel jelzik a közösségi-tereket, a sírköveket, felhasználják díszítőmotívumként. Hasonlóan fontos, de kevésbé elterjedt szimbólum a kettős törvénytábla¹⁰⁰. Leggyakrabban keneszák tetején, illetve belső terében figyelhető meg.

Shapshalnak és követőinek fontos volt, hogy ezeket a szimbólumokat lecseréljék. Akárcsak a liturgikus nyelv, vagy a méltóságnevek, ezek is a zsidóságra való asszociációt segítették volna elő. A pontos időpontot nem ismerjük, de a troki kenésza kapujáról és az épületről az 1930-as évekre eltávolították a Dávid-csillagot, míg a vilnai kenésza kupolájáról a törvénytáblákat. A keneszák belső díszítését is megváltoztatták. A hagyományosnak mondható szőnyegborítást felváltotta a hajópadló és a padsorok.¹⁰¹ A Dávid-csillagot, mint jelképet a temetőkből is száműzik. Az 1930-as évektől nem használják a sírokon és arra is akad példa, hogy régebbi sírokról egyszerűen levésik.¹⁰²

Ahogy már utaltunk rá, a csoportok rendelkeznek az azonosításukhoz elengedhetetlen jelekkel, csoportszimbólumokkal. A zsidósággal azonosítható karaita szimbólumok száműzése után szükség volt új jelképrendszerre, amivel a csoport tagjai azonosulni tudnak. Ebben a közegben születik meg a "karaita-címer". A hagyomány szerint a címert Lidia Szole¹⁰³ ismert karaita képzőművész alkotta meg 1935 körül, de minden jel arra mutat, hogy ez már korábban is használatban volt. A címer három fő motívumból áll: ikerszarvak, pajzs és egy várfal kapukkal. A motívumokról a legrégebbi feljegyzés, ami fellelhető, 1928-as. Ekkor, Shapshal érkezésekor a közösség legidősebb tagja, a 77 éves Jozef Lawrinowicz átadta Shapshalnak a hakhami méltóság jelvényét, egy arany gömbbel díszített botot¹⁰⁴. Az arany gömbön található az ikerszarvak, a pajzs és a várfal stilizált képe. Mivel ekkor Shapshal még nem ismerhette Lidia Szolét, vélelmezhető, hogy később kérte fel, hogy a meglévő minta után tervezze meg a karaita címert.

A három motívum eredetének vizsgálata számtalan problémát vet fel. Az első és legfontosabb, hogy nincs egységes értelmezésük. A kettős szarvat Shapshal egy soha nem létező, "különleges, karaita fegyverrel", valamiféle kétágú karddal azonosította. Alexey Skorik szerint kapa, ami a karaiták földműves eredetére utal, Alexey Dzuba pedig török rúnáirásként

⁹⁹ Héberül Mágén Dávid - Dávid pajzsa. Hatszög alakú szimbólum, színe leggyakrabban arany vagy kék, esetleg fekete.

¹⁰⁰ Luhot haBrit - A Törvény táblái. A tízparancsolatot tartalmazó, lekerekített tetejű táblák.

¹⁰¹ Dubiński 1987. 66-70. o.

¹⁰² Kizilov 2014-es terepmunkája alkalmával hat olyan sírt számolt össze, amin ma is látható, hogy levésték a Dávid-csillagot.

¹⁰³ Lidia Karakas-Szole, 1896-1943.

¹⁰⁴ Altinbas - aranyfej, krími tatár nyelven.

határozta meg.¹⁰⁵ A pajzs motívumának értelmezésében egyetértenek a vélemények, de a várfallal kapcsolatban újra megoszlanak: Shapshal a chufut-kale-i erőd falát látja benne, mások a troki várat.¹⁰⁶ A valóság azonban ennél egyszerűbbnek tűnik: az ikerszarv és a pajzs motívumát a chufut-kale-i erőd Nagy Kapuja fölött láthatjuk márványba vésve.¹⁰⁷ Ezekre a szimbólumokra már Szolomon Beim is felfigyelt, tőle származik az első leírásuk. A kutatások jelenlegi állása szerint XIV. századi vésetek (ebben az időben Chufut-Kale nem rendelkezett számottevő karaita lakossággal) és tatár nemzetségjeleket ábrázolnak.¹⁰⁸ Itt szeretném megjegyezni, hogy Chufut-Kale több kapuja felett látható hasonló ábrázolás.

Az boton szereplő címer-előkép a végleges változaton Lidia Szolénél kibővült: a címer fölött láthatjuk a hakhamok hagyományos fejfedőjét és egy imasálat, imarojtokkal. A három-osztású címer mező alapszínét kapnak: fehér sárga és kék, ezekből a színekből áll össze később a karaita zászló.

Az új szimbólumok hamar meghonosodtak, azonban a közösségek különbözőképpen reagáltak a bevezetésükre: Trokiban a Dávid-csillagot egyszerűen lecserélték az új címerre, akárcsak Vlnóban. Halicsban eltávolították a Dávid-csillagot és nem is helyettesítették mással. A Krímben meghagyták a zsidó szimbólumokat, de a címert is elkezdtek használni. Napjainkban a karaita címer és zászló a kelet-európai karaita közösségek szinte egyedüli csoportszimbóluma. Találkozunk vele rendezvényeken, pecséteken, kiadványokban, iratokon. A jelképek cseréje annyira teljes volt, hogy a kelet-európai karaita közösségek tagjai meg vannak arról győződve, hogy címerük középkori eredetű, akárcsak zászlójuk.¹⁰⁹

4.3.6. Új teológia

Shapshal, a zsidósággal való szakítás jegyében, száműzte a héber nyelvet, a héber szavakat, a zsidó szimbólumokat a kelet-európai karaiták mindennapjaiból. Számos törekvése széleskörű támogatásra talált: a nevek lengyelesítését az egyszerű emberek is támogatták. A hősi múlt, a zászló és a címer segítette a kelet-európai karaiták beilleszkedését és nemzeti identitásuk kifejezését. A vallási-liturgikus teret azonban ezekkel a reformokkal sem tudta uralni. A

¹⁰⁵ A karaiták híresek voltak Litvániában a mezőgazdasági tevékenységükről is, azon belül az uborka (és dinnye) termesztésről, Skorik szerint erre utal. Dzuba szerint mind az ikerszarv, mind a pajzs török rúnajel. Erről bővebben: Aleksandr Dziuba, *Kop'io i shchit. Kak drevnie tamgi stali gerbom karaimov* című tanulmányában ír, ami az Awazymyz 30. számában jelent meg.

¹⁰⁶ A két vár közötti azonosság számos irodalmi mű témája. A karaita szerzők előszeretettel hasonlították Trokit a Krímben, eredeti hazájukhoz.

¹⁰⁷ Büyüik Kapı/Biyuk Kapu (Krími tatár/török) "Nagy Kapu", az erőd keleti falán lévő bejárat.

¹⁰⁸ Kizilov 2015. 277. o.

¹⁰⁹ Kizilov 2015. 279. o.

keneszákbán még mindig héberül imádkoztak, még mindig a zsidó ünnepeket ülték meg (hiába kaptak török nevet) és még mindig a rabbinikus zsidóság teológiájához közeli teológiát vallottak.

Shapshal, hogy a liturgikus teret is dejudaizálja, élve tisztségéből fakadó hatalmával (ő volt ekkor Kelet-Európában a legfőbb karaita méltóság) követőivel elkezdtek megreformálni a karaita hitvilágot. A dejudaizáció mellett szempont volt, hogy a vallási életet és a teológiát közelítsék a keresztény és az iszlám értékrendhez, valláshoz.

Shapshal munkásságában a legkorábbi írás, ami az új vallási képzetekről szól, 1928-ra keltezhető.¹¹⁰ Korábbi írásaiban a vallás témáját csak érintette, a hangsúly az kelet-európai karaiták etnikumán volt. 1928-as munkájában már arról ír, hogy Anan ben David, a karaita irányzat alapítója elfogadta Jézust és Mohamedet, mint olyan prófétákat, akiket Isten a pogány népekhez küldött. Sőt, a VIII. századig a kereszténység lényegében nem vált el a karaita hittől, de addigra a keresztények számos újítást (körülmetelés elhagyása, Szentháromság-tan stb.) bevezettek, Anan ben David tanításait sok tekintetben Jézustól eredeztette és állítása szerint Anan, hogy megőrizze a hit tisztaságát, megtiltotta a karaitáknak, hogy zsidókkal házasodjanak!¹¹¹ Érdekes ellentmondás, hogy miközben az 1928-as tanulmánya a karaita hit ősiségét és ökumenikusságát hivatott alátámasztani, addig a kazár elméletben azt hangsúlyozta, hogy a vallás másodlagos és a kazár (és kun) társadalmakban a judaizmus, az iszlám, a kereszténység és a pogányság együtt él és keveredik. Aminek bizonyossága, hogy a karaita hitvilágban mind a négy vallás elemei megtalálhatóak.¹¹²

Az 1930-as években számos interjúban¹¹³ hangoztatta ezeket a nézeteket, sőt, a keresztényekhez való közeledést még inkább előtérbe helyezte. Állítása szerint a karaiták nemcsak, hogy ismerik Jézust, de karaitának tartják és Esu HaCaddiknak^{114 115} nevezik, de nem fogadják el Messiásnak. Interjúi nagy visszhangot keltettek Európában, számos keresztény lelkész, misszionárius és muszlim imám^{116 117} figyelmét felkeltették. Shapshal viharos gyorsasággal szerzett hírnevet magának az európai valláskutatók között. Frissen szerzett

¹¹⁰ Szapszał, Seraja: Kırım Karay Türkleri, Isztambul, 1928, mk.

¹¹¹ Sapira 2015. 312.o.

¹¹² Mykhaylova 2018. 123. o.

¹¹³ 1932-ben a svájci Hans Zbinden készített Shapshallal interjút a karaita hitvilágról, 1936-ban Abel Moreau francia újságíró ugyanebben a témában.

¹¹⁴ Moreau, 1936.

¹¹⁵ Esu HaCaddik - héber, Jézus, az Igaz.

¹¹⁶ Megemlékezett róla többek között Mehmed Handžić (1906–1944, Szarajevó) szarajevói imám és I.E. Davidson, a Brit Misszió a Zsidók Között (British Mission to the Jews) igazgatója is.

¹¹⁷ Kizilov 2015., 271-273. o.

ismeretségét és a Corrado Gini fasiszta népeségkutatóhoz köthető barátságát felhasználva kapcsolatot keresett a Vatikánnal is, illetve több tanulmányát elküldte XI. Piusz pápának.¹¹⁸

Shapshal elméletét, miszerint a karaiták elismerik Jézust és Mohamedet, követői, az ifjú hazzánok is terjesztették. Példaként említeném meg Szymon Firkovics troki hazzánt, aki 1938-ban egy brosúrát adott ki a karaita hitről és ebben a brosúrában részletesen ír “Jézus és Mohamed prófétákról”.¹¹⁹

Shapshal erőfeszítései, hogy a karaita vallást a zsidóságtól a kereszténység felé közelítse, annyira sikeresek voltak, hogy a köznyelv a mai napig néhány karaita ünnepet lengyel, keresztény nevekkal használ. Így a Pészachot Wielkanocnak (Húsvét), a Savuotot Zielone Świątonak (lengy. Zöld Ünnep)¹²⁰ nevezik. De nem csak az ünnepek kaptak lengyel, keresztény neveket! A karaita vallási vezetők hagyományos elnevezését is lecserélte a köznyelv: a hazzanból “ksiądz” (lengyelül pap) a hakham pedig biskup (püspök) lett.

Shapshal újításai a vallás területén nélkülöztek minden valóság alapot. Nem rendelkezünk olyan forrással, ami azt bizonyítaná, hogy a karaiták történelmük során bármikor elfogadták volna Jézust és Mohamedet prófétának, vagy az ökumenizmus bármely formáját gyakorolták volna. A Shapshal által bevezetett dejudaizáció és identitásváltás legtöbb elemét megtaláljuk Kemal Atatürk politikájában is, kivéve a hitrendszer átalakítását. A vallás átértelmezése és a zsidóságtól való távolságtartás a náci eszmék terjedése során a hátrányos megkülönböztetés elleni stratégia része volt és nem példa nélküli! Róma főabbija, Angelo Sacerdoti az 1930-as években a rabbinikus zsidóság liturgiájában szerette volna visszaszorítani a héber nyelv használatát és az olasszal helyettesíteni.¹²¹

4.3.7. Az identitásváltás és a dejudaizáció eredménye

Shapshal reformjai marandandónak bizonyultak. A karaiták Kelet-Európában elhagyták a héber betűket és áttértek a latin (majd később részben a cirill) betűs írásra. Megjelentek az első, latin betűs és karaim nyelvű imakönyvek. Mind a személyneveket, mind méltóságneveket megváltoztatták, a zsidó vallásra utaló szimbólumokat lecserélték új, nemzeti karakterisztikákkal rendelkező jelképekre. Liturgikus és teológiai újításai részben lettek csak sikeresek: a konzervatívabb közösségek között nem találtak elfogadásra.

¹¹⁸ Kizilov 2015., 272 o.

¹¹⁹ Firkovics 1938. 4-5. o.

¹²⁰ N. A. Baskarowa – S. M. Szapszala – A. Zajaczkowskiego 1974. 225. o., 172. o.

¹²¹ Sarfatii 2006., 79. o.

A reformok befogadó közössége a fiatal értelmiségiek és a Shapshal hívei által irányított közösségek voltak elsősorban. Halicsban a karaita közösség sokkal konzervatívabb volt, itt a karaita iskola sem a héber nyelvvel, sem a hagyományos liturgiával nem szakított.¹²² Luckban és Halicsban Lengyelország szovjet megszállásáig (1939) működtek felekezeti iskolák, vallási oktatással!¹²³ A krími karaitákat a kérdés megosztotta, itt egyaránt találkozunk a kazár elmélet híveivel és olyanokkal is, akik ragaszkodtak őseik hagyományaihoz.

A Baltikum német megszállása során a karaiták találkoztak a megszállók antiszemitizmusával és faji politikájával, azonban a Shapshal által bevezetett újítások hatására kialakult új identitásuk megvédte őket: a karaitákat nem hurcolták el és nem érte őket hátrányos megkülönböztetés. Pedig az identitásváltás még korán sem volt mondható teljesnek: még 1942-ben is készítettek a németek által megszállt területeken héber nyelvű, héber írásjelekkel írt házassági szerződést!¹²⁴

A II. világháború után Shapshal a szovjet tudományos élet aktív szereplője volt. A Litván Szovjet Szocialista Köztársaság Minisztereinek Tanácsa kinevezte a vallási ügyek biztosává, ez, és a Litván Tudományos Akadémia béli tagsága elősegítette, hogy a későbbiekben elméletei hivatalosan elfogadottá váljanak. 1961-es haláláig számtalan írásában fejtegette a karaiták történelmét és hitvilágát, következetesen a kazár-török elmélet fényében.

Azt, hogy Shapshal öröksége napjaink része, bizonyítják az alábbi idézetek:

- “a karaiták etnikailag törökök, valószínűleg a kazárok leszármazottjai.” - Enciklopedia Ukrainica, karaita szócikk¹²⁵

-” TİKA¹²⁶ nem feledkezett meg a krími és karaita törökökről Litvániában, segélycsomagokat osztott ki a rászorulóknak” - A Török Köztársaság Kulturális és Turisztikai Minisztériumának hivatalos oldalán szereplő, 2021. május 18-án keltezett cikke¹²⁷

¹²² Kizilov 2009. 277-287.o.

¹²³ Kizilov 2015. 288. o.

¹²⁴ A házassági szerződés Mordekháj Shalom ben Jeshua Mordkowitz és Eszter bát Jozsef között jött létre Halicsban, 1942. augusztus 6. Az okirat a Z. Zarachowicz gyűjteményben található.

¹²⁵ Ukrainica 2001.

¹²⁶ TİKA: Török Együttműködési és Koordinációs Ügynökség.

¹²⁷ https://www.tika.gov.tr/tr/haber/litvanya'da_karay_turkleri_ve_tatar_toplumu_erenler_sofrasi_nda-62886.

5. Összefoglalás és következtetés

A XVIII. század előtti és a XX. századi források összevetésénél azt találjuk, hogy a kelet-európai karaiták identitástudata megváltozott. Bár a kelet-európai karaiták tisztában voltak azzal, hogy különböznek a rabbinikus zsidóságtól, egészen a XIX. ez a kérdés ritkán hagyta el a vallási viták mezejét. A forráselemzés alapján az identitás átalakulásának három szakaszát különböztettük meg: krími, odesszai és troki. Közvetlen kiváltó oka a zsidóságra nehezedő és egyre inkább fokozódó cári elnyomás. A korábbi, zsidó identitás a korszakban egyre növekvő hátránnyá vált a Kelet-Európában élő többi nemzettel-felekezettel szemben. Magasabb adók fizetésétől a több évtizedes katonaságon át végül a nácik általi megsemmisítésig rengeteg negatív vonzata volt a zsidósághoz való tartozásnak. Kutatásunk szerint a hátrányra adott leghatékonyabb válaszként az eredet és kultúra újra definiálását választotta a közösség. A XIX. századtól közepétől a hangsúly a zsidóságtól való különbözőség volt, ez a XX. század elejére a zsidó eredettudat teljes tagadásáig jutott. A változást felülről irányították, világi és vallási vezetők együttesen. Azt találtuk, hogy az odesszai vallási iskola megalapítása, majd az identitásváltás felé elkötelezett vezetők kinevezése az iskola élére felgyorsította ezt a folyamatot. Az új eszméket a klérus frissen végzett tagjai magukkal vitték a Baltikumtól a Krímig szinte minden közösségbe. Az I. világháborút követő hatalmi átrendeződés, a frissen kialakuló karaita sajtó és a karaiták számára kedvező kisebbségi politika lehetővé tette, hogy az új identitástudat elemei a karaita közösség mind szélesebb körében teret hódíthasson.

A változások elemzése során azt tapasztaltuk, azok irányításában csupán néhány család vett részt. A világi oldalról a krími Babovics család volt az egyik legjelentősebb, a hitéleti oldalról a lutski Firkovics család. A XX. század elején a krími származású Szeraya Shapshal, aki elkötelezte magát a kazár elmélet és Kemal Atatürk reformjai mellett, befolyása növekedett meg. Az 1910-es évekre ő irányította az odesszai vallási iskolát és Odessza és Taurida hakhamjává választották. Ezek a tisztségek segítettek neki, hogy a kelet-európai karaitákát a változás útjára terelje. 1928-tól a kelet-európai karaiták legfőbb vallási méltóságaként, az odesszai iskolában végzett ifjú vallási vezetők segítségével kemáli reformokat hajtott végre: a liturgikus térből kiindulva a hétköznapi életig, igyekezett a zsidó örökséget felszámolni. A reformok legfontosabb területe a nyelv volt, annyira, hogy a reformok csoportosítása során a tipológia minden eleme kapcsolódott valahogyan a nyelvhasználathoz. A nyelvhasználatban a dehebraizációban és a karaim nyelv erősítésében látta a jövőt. A héber nyelvet nemcsak a

liturgikus térből, de a beszélt nyelvből és csoport által használt nevekből is próbálta kiszorítani. A nyelv mellett új szimbólumokat és történelmet is felépített, de - szintén Atatürk mintájára - a naptárat is megváltoztatta. A korábbi, zsidó múltra utaló szimbólumokat, ha a szükség úgy hozta, erőszakkal is megsemmisítette. A karaita hitvilágot ökumenizálta és próbálta közelebb vinni a kereszténységhez és az iszlámhoz. Az identitásváltás shapshali eszközei közé tartozott a hamisítás. Mind forrásokat, mind tárgyi emlékeket hamisított, hogy téziseinek valódiságát igazolja. A teológiai-vallási reformokat leszámítva a kelet-európai karaitáknál Kemal Atatürk eszméit látjuk megvalósulni, Szeraya Shapshal közvetítésével.

Hatása és szerepe a kelet-európai karaiták új identitásának kialakulásában vitathatatlan. Reformjai a közösség életét napjainkig befolyásolják, elméletei és nézetei a karaiták eredetével kapcsolatban számos közösségben, intézményben és szerveződésben a hivatalos álláspontot képviselik.

Bibliográfia

Akhiezer, Golda: *The Crimean Karaite Communities*, Daly City, California, Karaite Press, 2022.

Ankori, Zvi: *Karaites in Byzantium – The formative years, 970-1100*, New York, Columbia University Press, 1959.

Bacon, Francis: *Novum Organum I.* – Budapest, Új Atlantisz, 1995.

Baskarowa, N. A. – Szapszala, S. M. – Zajackowskiego, A. (szerk.): *Słownik Karaimsko-Rosyjsko-Polski*, Moszkva, Wydawnictwo Russkij Jazyk, 1974.

Birnbaum, Philip (szerk.): *Karaite Studies*, New York, Hermon Press, 1971.

Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*. Cambridge, Harvard University Press, 1991.

Donin, Hayim Halevy: *Zsidónak lenni*, Budapest, Göncöl Kiadó, 2002.

Dubiński, Alexander: Z życia Karaimów trockich w okresie międzywojennym In *Karaimi. III Pieniężnieńskie spotkania z religiami (Materiały z sesji naukowej)*. Szerkesztette: A. Dubiński. Pieniężno, 1987.

Eller, Jack David: Ethnicity, Culture, and "The Past", *Michigan Quarterly Review*, Michigan, Volume XXXVI, Issue 4, 1997.

Erikson, E. H.: *A fiatal Luther és más írások* Budapest, Gondolat Kiadó, 1991.

Erikson, E. H.: *Gyermekkor és társadalom*, Budapest, Osiris Kiadó, 2002.

Firkowicz, Szymon: *O Karaimach w Polsce*, Troki, Znicz, 1938.

Firkowicz, Szymon: Przyczynek do zagadnienia wpływów obcych na język karaimski, in *Myśl Karaimska* 11. 1935-36.

Gini, Corrado: *I Caraimi di Polonia e Lituania*, Róma, Genus, 1936.

Hepke, Marian: *Wilno. Stadt zwischen Ost und West* Bromberg-Bydgoszcz, 1935.

James, Paul: *Nation Formation: Towards a Theory of Abstract Community*, London, Sage Publications, 1996.

Kizilov, Mikhail: *The Karaites of Galicia*, Leiden – Boston, Brill, 2009.

Kizilov, Mikhail: *The Sons of Scripture - The Karaites in Poland and Lithuania in the Twentieth Century*, Berlin-Varsó, De Gruyter Open Ltd. 2015.

Kowalski, Tadeusz: *Karaimische Texte im Dialekt von Troki. Texty Karaimskie w narzeczu Trockiem*, Kraków, 1929.

Lasker, Daniel J.: *Karaism – An Introduction to the Oldest Surviving Alternative Judaism*, London, The Littman Library of Jewish Civilization in association with Liverpool University Press, 2022.

Levi-Babovich, T. S.: Olimpijskie igry na vysotakh Chufut-Kale, in *Sabakh* 1, 1914.

Magyar Larousse. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.

Miller, Philip E. (szerk.): Karaite Separatism in nineteenth-century Russia, in *Monographs of the Hebrew Union College, Number 16.*, Cincinnati, Hebrew Union College Press, 1993.

Moreau, Abel: En Pologne. A Troki, chez le Hachan des Karaïmes, in *Revue Bleue* iss. 6, 1936.

Mykhaylova, Diana: *A Case of Cultural Nationalism in Eastern Europe: Karaite Studies and Their Role in the Development of a Karaite Identity in the 19th–21st Centuries*, Helsinki, Helsinki University Printing House, 2018.

Nemoy, Leon: *Karaite Anthology: Excerpts from the Early Literature*, New Haven, New Haven and London, Yale University Press, 1952.

Nisan, Hakham Mordecai Ben: *Levush malkhuth*, Kukizow, é.n., k.n. angol fordítás: Gabriel Wasserman, Daly City, The Karaite Press, 2016.

al-Qudsi, Murad: *The Karaite Jews of Egypt – 1882-1986*, Amerikai Egyesült Államok, 1987.

Rule, William: *History of the Karaite Jews*, London, Longmans, Green, and Co, 1870.

Sarfatti, Michael: *The Jews in Mussolini's Ital.* Washington, Madison, 2006.

Shapira, Dan D.Y.: A Jewish Pan-Turkist: Serayah Szapszal (Şapşaloğlu) and His Work Qırım Qaray Türkleri (1928) (Judæo-Türkica XIII), In *XIV. Türk Tarihi Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002*, Vol.1. Ankara, kn. Kongreye Sunulan Bildiriler, 2005.

Shulman, L.: Knowledge and teaching: Foundations of the new reform. *Harvard Educational Review*, 57(1), 1987.

Sinani, Veniamin: K statistike karaimov (po perepisi 1897 g.), in *Karaimskaia Zhizn* Moszkva, 1911-12.

Szapszał, Seraja: *Kırım Karay Türkleri*, Isztambul, 1928.

Enciklopedia Ukrainica: Alberta, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2001.

Troskovaite, Dovile: Identity in transition: The case of Polish Karaites in the first half of the 20th century in *Codrul Cosminului*, XIX, 2013.

Zajackowski, Ananiasz: Najstarsza wiadomość o języku tureckim Karaimów w Polsce (z XVII w.) In: *Myśl Karaimska. Vol. II* Wilno, 1937-1938.

Wouk, Herman: *Én Istenem*, Budapest, Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, 1993.

Internetes hivatkozás:

https://www.tika.gov.tr/tr/haber/litvanya'da_karay_turkleri_ve_tatar_toplumu_erenler_sofrasi_nda-62886 Török Köztársaság Kulturális és Turisztikai Minisztériuma (szerk.): *Litvanya'da Karay Türkleri ve Tatar Toplumu "Erenler Sofrası"nda 2 yıl önce* 2021.05.12. letöltve: 2023.01.03. 11:24